

สิ่งอนุสรณ์รัชกาลที่ ๒

ใน

พระบรมมหาราชวัง

ระม่อม ไชยภักดิ์ เรียบเรียง

มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ในพระบรมราชูปถัมภ์

จัดพิมพ์

๙๙๘-๘๒๐๙๕๙๓

๑๙๖๓

เนื่องในโอกาสกบิตสมัยตล้ายวันพระบรมราชสมภพ

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

พ.ศ. ๒๕๑๒

๖๖
สิ่งอนุสรณ์รชกาลที่ ๒

ใน

พระบรมมหาราชวัง

หอสมุดแห่งชาติสาขานครราชสีมา

ละม่อม โอบกะ เรียบเรียง

มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์

๑๑ ก.ย. ๒๕๓๐

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ในพระบรมราชูปถัมภ์

จัดพิมพ์

เนื่องในโอกาสจิตสมัยคล้ายวันพระบรมราชสมภพ

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เลขห้อง ๒๒ 104

เลขหมู่ ๗๖๔.๖๒๐๑๕๔๓
๘ 173 ๖

เลขทะเบียน ๗.๓๐๖.๑๐๓๓๓

พระพุทธรูปยรัตนจักรพรรดิพิมลมณีนัย
ภาพโปรดเกล้าฯ พระราชทาน

คำนำ

เนื่องในวันคล้ายวันพระบรมราชสมภพ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย คือ วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ ปีนี้ คณะกรรมการมูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ เห็นสมควรจัดกิจกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อเป็นอนุสรณ์ถึงพระองค์ท่าน จึงได้จัดการพิมพ์หนังสือโคลงกนกเฉลิมพระเกียรติ ฉบับพระยาตรังแต่งขึ้นเล่มหนึ่ง คู่กันกับโคลงยอพระเกียรติ พระราชนิพนธ์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งคณะกรรมการดำเนินการฉลองวันพระบรมราชสมภพครบ ๒๐๐ ปี ได้จัดพิมพ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๑ นอกจากการพิมพ์หนังสือดังกล่าว ก็ได้กำหนดร่วมกับสมาคมเพื่อการศึกษาสมบัติวัฒนธรรมจัดการนำชมพระบรมมหาราชวัง เฉพาะสถานที่ซึ่งเป็นอนุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในวันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ นี้ และนำชมโบราณสถาน ณ อำเภออัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม ซึ่งเป็นที่พระบรมราชสมภพ ในวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์

สำหรับการนำชมพระบรมมหาราชวังนั้น คณะกรรมการ เห็นว่าควรจะทำหนังสือนำชม บรรยายถึงสถานที่ที่จะนำชม และลงพิมพ์ภาพสถานที่นั้น ๆ ไว้เพื่อให้ผู้ชมไปอ่านและระลึกถึงที่ที่ได้ไปชมมาได้ แต่เมื่อจัดเตรียมต้นฉบับหนังสือเรียบร้อยแล้ว ก็เห็นว่าหนังสือที่จะมีประโยชน์แก่ผู้อ่านทั่ว ๆ ไป ซึ่งสนใจในพระบรมมหาราชวัง และในพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยด้วย จึงตกลงจัดพิมพ์เป็นจำนวนมากฉบับพอที่จะเผยแพร่ทั่วไปได้

ในการจัดทำหนังสือนี้ คณะกรรมการ รู้สึกซาบซึ้งในพระมหากรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ที่ได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ถ่ายภาพ

พระที่นั่งบางองค์ และสถานที่บางแห่งในพระบรมมหาราชวังมาประกอบหนังสือ
 ขอขอบคุณ นายกัลย์ อิศรเสนา ณ อยุธยา เลขาธิการสำนักพระราชวัง นายอาณัติ
 บุณนาท ช่างภาพประจำพระองค์ และ ม.ร.ว. แสงสุรีย์ ลดาวัลย์ หัวหน้าแผนก
 สารบรรณ สำนักพระราชวัง ที่กรุณาอำนวยความสะดวก ช่วยถ่ายภาพ และชี้แจง
 เรื่องราวเกี่ยวกับพระบรมมหาราชวัง และเป็นธุระช่วยตรวจสอบความถูกต้องของต้นฉบับ
 ขอขอบคุณ นายธนิต อยู่โพธิ์ ที่ให้คำปรึกษาในการเรียบเรียง และขอขอบคุณ
 นางละม่อม โอชะกะ ผู้เรียบเรียงหนังสือเล่มนี้.

โหมมหลว

(หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล)

ประธานคณะกรรมการมูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

สิ่งอนุสรณ์รัชกาลที่ ๒

ใน

พระบรมมหาราชวัง

พระบรมมหาราชวัง อันหมายถึงพระราชनिเวศน์มณเฑียรสถานแห่งแรกของ
กรุงเทพพระมหานครอมรรัตนโกสินทร์มหินทรายุธยา ฯ ปัจจุบันมีอาณาบริเวณ
คิดเป็นเนื้อที่รวมทั้งสิ้น ๑๕๒ ไร่ ๒ งาน มีกำแพงด้านเหนือยาว ๔๑๐ เมตร
ด้านใต้ ๓๖๐ เมตร ด้านตะวันออก ๕๑๐ เมตร และด้านตะวันตก ๖๓๐ เมตร
นั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้
สร้างขึ้นเมื่อพุทธศักราช ๒๓๒๕ เพื่อตงการพระราชพิธีปราบดาภิเษกเสด็จ
เถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระปฐมบรมกษัตริย์ในพระบรมราชวงศ์จักรี พร้อมกับ
การสถาปนากรุงเทพพระมหานครอมรรัตนโกสินทร์มหินทรายุธยา ฯ เป็นราชธานี
ของไทยในปัจจุบัน มีพระราชมณเฑียรสถานพระมหาปราสาท พระมหามณเฑียร
และวัดพระศรีรัตนศาสดาราม การก่อสร้างและทำนุบำรุงปฏิสังขรณ์พระมหาปราสาท
ราชมณเฑียรในพระบรมมหาราชวังนั้น พระมหากษัตริราชเจ้าทุกรัชกาลทรงใฝ่
พระราชหฤทัยที่จะให้สถาปัตยกรรมอันเป็น ประณีตศิลป์เหล่านั้น คงสถิตเสถียรอยู่
เป็นที่เชิดชวเกียรติของชาติไทย

ในชั้นนี้ จะขอนำเรื่องพระบรมมหาราชวังมากล่าวเฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้องกับ
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เพื่อรำลึกถึงพระมหากุณาริคุณของ
พระองค์ท่าน โดยเฉพาะในก้านศิลปและวัฒนธรรม สมทั้งที่ได้รับการยกย่อง

เกิดทุนพระเกียรติยศว่าเป็นขัตติยศิลปินและขัตติยกวี เนื่องในศุภวาระวันพระบรมราชสมภพ คือวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๒ นี้ ในปัจจุบันแม้ว่าสถาปัตยกรรมการก่อสร้างและศิลปกรรมภายในพระบรมมหาราชวัง ครบรัชสมัยของพระองค์จะมีร่องรอยแต่เพียงส่วนน้อย หรือแทบไม่ปรากฏเหลืออยู่เลย แต่หลักฐานทางเอกสารประวัติศาสตร์ และวรรณกรรมในรัชสมัยของพระองค์ยังคงช่วยให้เรามีจินตนาการ ไปถึง พระปรีชาสามารถในการสร้างสรรค์งานวิจิตรศิลป์หรือประณีตศิลป์ที่แสดงถึงความเจริญงอกงามทางจิตใจและพุทธปัญญาของประชาชน ในชาติได้เป็นอย่างดี เช่นสถาปัตยกรรม จิตรกรรม ประติมากรรม ศุภรางคศิลป์ และวรรณคดี ซึ่งรวมเอาнауศิลปเข้าไว้ด้วย อนุสารฉบับนี้จะพยายามชี้ให้เห็นว่าพระบรมมหาราชวังในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้นนับได้ว่าพระองค์ได้โปรดสถาปนาประเทศทางด้านจิตใจเพียงไร

อาณาบริเวณพระบรมมหาราชวังเมื่อแรกสร้างขึ้นในรัชการที่ ๑ นั้น มีเนื้อที่ประมาณ ๑๓๒ ไร่ ส่วนใหญ่ของพื้นที่เป็นที่ปลูกสร้างพระมหาปราสาทราชมนเทียรสถาน และวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ต่อมาเมื่อปีพุทธศักราช ๒๓๖๐ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขยายเขตพระบรมมหาราชวังออกไปทางด้านใต้ อีก ๒๐ ไร่ ๒ งาน (ฉะนั้นจึงไม่ใช่เป็นกำแพงเขตพระราชฐาน) และเขตกำแพงพระบรมมหาราชวังด้านใต้แต่เดิมที่สร้างในรัชกาลที่ ๑ จึงมีเพียงตั้งแต่บ่อนมอหนัตคีรี^(๓๔) นั้นได้สร้างกำแพงเสริมขยายต่อกำแพงเดิมออกไปถึงถนน

ด้านตะวันออก สร้างกำแพงต่อกำแพงบ่อนมอหนัตคีรีลงไปทางใต้เป็นแนวตรงกับกำแพงเดิม เป็นระยะยาว ๕๐ เมตร และสร้างบ่อนไว้ที่มุมกำแพงด้านใต้คือบ่อนมณีปราการ^(๓๕) บ่อนมุมตะวันออกเฉียงใต้

ด้านตะวันตก สร้างกำแพงต่อจากบ่อมัสตบรรพตเฉียงจากแนวกำแพงเดิมไปทางทิศตะวันออก ๑๕ องศา เป็นระยะยาว ๑๓๐ เมตร สร้างบ่อมภูผาสู่ทิศ^(๓๑) เป็นบ่อมมุมตะวันตกเฉียงใต้

ด้านใต้ รอกำแพงเดิมระหว่างบ่อมอนันตครและบ่อมัสตบรรพต แล้วสร้างกำแพง สกัถ์ด้าน ใต้จากปลายกำแพงด้าน ตะวันออกถึงปลายกำแพงด้าน ตะวันตก ที่สร้างใหม่ ระยะยาว ๓๖๐ เมตร

ส่วนภายนอกกำแพงด้านใต้ สร้างถนนตัดกลางระหว่างเขตพระบรมมหาราชวังกับเขตวัดไว้คนละส่วน ถนนสายนี้เรียกว่าถนนท้ายวัง

—แผนที่พระบรมมหาราชวัง รัชกาลที่ ๑, ที่ ๒

ภาคหนึ่ง

ก. สถานที่ในพระบรมมหาราชวังซึ่งรัชกาลที่สองทรงเกี่ยวข้องกับ

พระมหามนเทียร

พระมหามนเทียร คือพระที่นั่งหมู่ใหญ่ที่สำคัญที่สุด ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้โปรดให้สร้างขึ้นเป็นพระราชมนเทียรสำหรับเสด็จขึ้นเฉลิมพระราชมนเทียรและประทับอยู่ตลอดรัชกาล ต่อมาได้จัดเป็นสถานที่สำหรับพระราชพิธี มณฑลประกอบ การ พระราชพิธีบรมราชาภิเษกและเสด็จขึ้นเฉลิมพระราชมนเทียรตาม ขัตติยราช ประเพณีของ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชเจ้า ในพระบรมราชวงศ์จักรีสืบเนื่องกันต่อมาทุกรัชกาล

จากแผนผัง^๕—เข้าทางประตูสนามราชกิจ ทางด้านซ้ายมีประตูอีกชั้นหนึ่งเป็นทางเข้าสู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน และพระที่นั่งไพศาลทักษิณ อยู่ในเขตพระราชฐานชั้นในซึ่งเป็นที่ประทับส่วนพระองค์ พร้อมด้วยเจ้านายฝ่ายใน

พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานเป็นพระที่นั่งยกพื้นสูง เรียงกันสามหลังแผ่คั่นหน้า
ไปทางเหนือ องค์ตะวันออกเป็นที่พระบรรทม ภายในมีพระมหาเศวตฉัตรแขวน
กางกั้น ด้านหลังพระที่นั่งองค์นี้มีมุขกระสันชั้นลด เรียกห้องพระโรงในและมี
พระปรัศว์ชายขวา องค์ขวาชื่อพระที่นั่งเทพสถานพิลาส องค์ซ้ายชื่อพระที่นั่ง
เทพอาสน์พิไล เป็นที่สำหรับฝ่ายใน ด้านหน้าต่อออกมาทางเหนือเป็นมุขกระสัน
ชั้นลด เรียกห้องพระโรงหน้า ตรงพระทวารกลางพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานมีเกยลา
เป็นที่ประทับเวลาเสด็จออกฝ่ายใน และมีบันไดลง ๒ ข้าง เวลาทรงใช้พระที่นั่ง
ไพศาลทักษิณเป็นที่ประทับทรง พระราชสำราญหรือประกอบ พระราชกรณียกิจบาง
อย่างในลักษณะเช่นบุคคลสามัญจะพึงใช้ บางโอกาสก็เสด็จออก ณ พระที่นั่ง
เพื่อให้พระบรมวงศ์ หรือข้าราชการบริพารชั้นผู้ใหญ่ที่ใกล้ชิดพระยุคลบาทและทรงไว้
วางพระราชหฤทัย เข้าทูลละอองธุลีพระบาท หรือบางโอกาสก็เสด็จทรงบำเพ็ญ
พระราชกุศลเป็นการภายใน

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ
สืบพระราชสันตติวงศ์ต่อจากสมเด็จพระบรมชนกนาถนั้น ได้ตั้งการพระราชพิธี
บรมราชาภิเษก ณ พระที่นั่งในหมู่พระมหามณเฑียรนี้ ซึ่งนับเป็นการเปลี่ยนแปลง
ที่สำคัญอย่างหนึ่ง ด้วยพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๑ แทน
พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาทที่ไฟไหม้ขณะนั้นยังเป็นที่ประดิษฐานพระ-
บรมศพอยู่

พระราชพิธีบรมราชาภิเษก ในรัชกาลที่ ๒ นี้ เป็นพระราชพิธีที่จัดขึ้น
ตามระบอบโบราณขัตติยราชประเพณีอย่างแท้จริง โดยตั้งพระมณฑปพระกระยา-
สนานทรง พระมูรธาภิเษกที่ห้องพระลานข้างห้องพระโรงหน้าพระที่นั่งจักรพรรดิ-
พิมานด้านบูรพทิศ ส่วนสำคัญของการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ซึ่งได้แก่การรับ

๔
พระมหามนเทียร

۷

การถวายนาอภิเชก รับการถวายสิริราชสมบัติ รับเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์
เครื่องบรมราชาภรณ์ เครื่องบรมราชูปโภค พระแสงอัฐิอาวุธ ตลอดจนการ
ถวายนพปฎลมหาเศวตฉัตรนั้น ทำภายในพระที่นั่งไพศาลทักษิณทางสน พระที่นั่ง
องค์นี้เป็นพระราชพิธีมหามงคลที่สำคัญที่สุดในการ พระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว
ได้เสด็จขึ้นเฉลิมพระราชมณเฑียรในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ซึ่งเป็นพระราชพิธี
ต่อเนื่องในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกด้วย

พระราชพิธีเสด็จขึ้นเฉลิมพระราชมณเฑียรนั้น คือ สมเด็จพระมหากษัตริ-
ราชเจ้า ทรงภูษิตาภรณ์สัประจำวันเสด็จทรงพระราชดำเนินขึ้นประทับพระที่นั่ง
จักรพรรดิพิมานในพระมหามณเฑียรมีพระราชวงศ์ฝ่ายในเชิญเครื่องเฉลิมพระรา-
ชมณเฑียรและเครื่องราชูปโภคตาม ระหว่างทางเสด็จพระราชดำเนินทรงโปรย
ดอกพิกุลทองพิกุลเงินและเงินสสิ่งตามลาดพระบาท ครั้นได้พระฤกษ์สมเด็จพระ-
มหากษัตริราชเจ้าเสด็จขึ้นประทับบนที่พระบรรทม ชาวประโคมลั่นฆ้องชัย
และประโคมแตรสังข์ เครื่องดุริยางคดนตรี พระบรมวงศัหมู่ใหญ่ถวายกุญแจทองแล้ว
สมเด็จพระมหากษัตริราชเจ้าทรงเอนพระองค์ลงเหนือที่พระบรรทมเป็นพระฤกษ์
การพระราช พิธีบรมราชาภิเษกในรัชกาลต่อ ๆ มาก็ได้กระทำเช่น ณ สถานที่เดียว
กันตลอดมา

พระราชพิธีบรมราชาภิเษกในรัชกาลที่ ๒ นี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า-
เจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ไว้อย่างละเอียด นับว่าเป็นหนังสือสำคัญมีคุณค่า
ทั้งในด้านประวัติศาสตร์จารัตประเพณี และวรรณคดี จะเห็นได้จากเมื่อสมเด็จพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์พระราชพงศาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ก็ทรงใช้หนังสือโคลงยอพระเกียรตินี้ เป็นหลัก
ฐานประกอบวินิจฉัยรายละเอียดทางตำนาน เช่น ฉบับในโคลงยอพระเกียรติมีว่า

○ นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, โคลงยอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธ
เลิศหล้านภาลัย (พระนคร: ศิวพร, ๒๕๐๐), หน้า ๘-๓๕.

สมเด็จพระนารายณ์

บพิตร

คืนสู่สมณเฑียรสถิตย์

ที่นั่งเจ้า

เสด็จเหนือพระภักทรบิฐ

ราชอาสน์ ใช้นา

พร้อมหมู่ชะแม่มเฝ้า

คาชทองโรงใน ฯ

ภายในพระที่นั่งไพศาลทักษิณปัจจุบัน

ประดิษฐานพระสยามเทวาริราช

และเหนือสุดพระที่นั่งอุทิศอุทุมพรราชอาสน์ ทางก้นพระบวรเศวตฉัตร พระที่นั่ง
องค์นี้เป็นที่ที่ สมเด็จพระมหากษัตริราชเจ้าประทับรับน้ำอภิเชกในการพระราช

พิธีบรมราชาภิเชก ส่วนตอนหน้าพระทวารที่ลงจากหอพระธาตุมณเฑียรซึ่งอยู่

สุดองค์พระที่นั่งด้านตะวันตกประดิษฐานพระที่นั่งภัทรบิฐ ทางก้นพระมหาเศวต-

ฉัตร พระที่นั่งภัทรบิฐนี้เป็นที่ที่ สมเด็จพระมหากษัตริราชเจ้าประทับรับเครื่อง

เบญจราชกกุธภัณฑ์ เครื่องบรมราชูปโภค อันเป็นโบราณมงคล รับพระแสง-

ศาสตราวุธ และพระแสงอัฐมาวุธ ในการพระราชพิธีบรมราชาภิเชก และ

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงประทับเหนือพระที่นั่งภัทรบิฐ พระที่

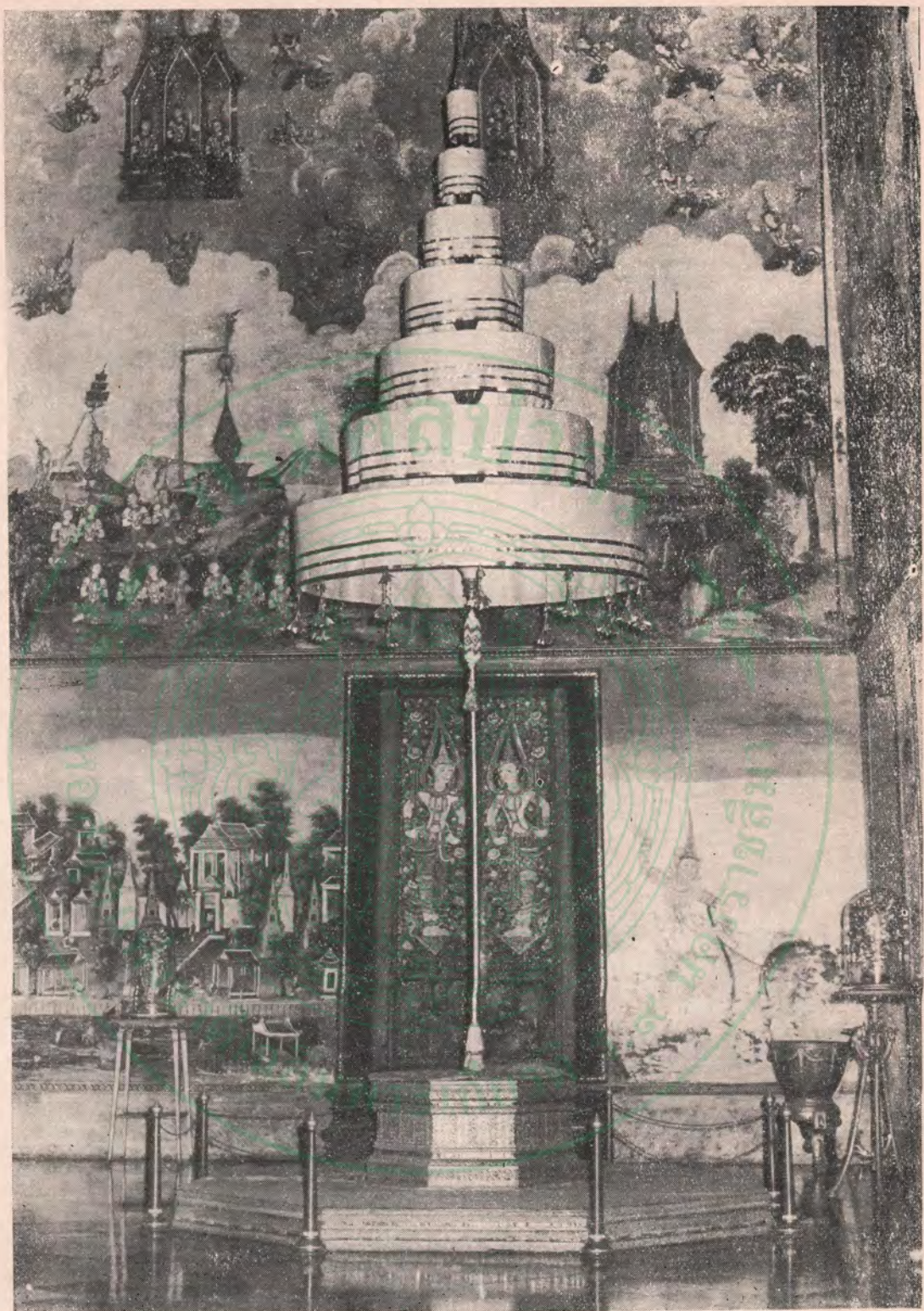
นั่งภัทรบิฐในสาสน์สมเด็จพระ ๒ มีกล่าวถึงไว้ว่า “พระที่นั่งภัทรบิฐ เห็นว่าตรงกับ

ราชสิงหาสน์ของอินเดีย และเป็นอันเดียวกับพระแท่นเศวตฉัตรเป็นของตั้งประทับ

ทองพระโรง ไม่ใช่เครื่องสดอันทำขึ้นชั่วคราวแต่สำหรับการพิธี พระที่นั่งอุทิศ

นั้นแหละเป็นเครื่องสด ทำขึ้นจำเพาะใช้ในการพิธี สำหรับเป็นที่ประทับรับน้ำ

อภิเชก

พระที่นั่งอัฐทิศอุทุมพรราชอาสน์ ประดิษฐานในพระนั่งไพศาลทักษิณ
ในพระบรมมหาราชวัง

ภาพโปรดเกล้าฯ พระราชทาน

พระที่นั่งภัทรบิฐ ประดิษฐานในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ในพระบรมมหาราชวัง
ภาพโปรดเกล้าฯ พระราชทาน

พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เคยทรงพระราชดำริวินิจฉัยไว้ว่า ตำรา
ราชาภิเษกของไทยเราคงจะว่าไว้เป็นสองอย่าง คืออย่างใหญ่กับอย่างย่อ เหตุว่า
มณฑปพระกระยาसनกับพระที่นั่งอัฐทิศ เป็นที่ประทับทรงนำภิเษกเหมือนกัน
พระที่นั่งภัทรบิฐกับพระแท่นเศวตฉัตรเป็นที่ประทับนั่งเหมือนกัน เป็นของซ้ำกัน
เพราะฉะนั้นจึงทรงพระราชดำริว่า สร้างด้วยมณฑปพระกระยาसनกับประทับ
พระแท่นเศวตฉัตรนั้น เป็นการทำอย่างใหญ่ ประทับรับอภิเษกบนพระแท่นอัฐทิศ
กับประทับพระที่นั่งภัทรบิฐนั้น เป็นการทำอย่างย่อ แต่ผู้อำนวยการพิธีไม่เข้าใจ
จึงทำเสียหมดทุกอย่าง

โดยพระราชดำริเช่นนี้ เมื่อครั้งเสด็จเถลิงพระที่นั่งอมพรสถานจึงโปรดเกล้าฯ
ให้จัดรวมกันเสีย ให้ทำที่ทรงเป็นพระแท่นแปดเหลี่ยมปักเสาไม้เพดานเศวตฉัตรไว้
ทั้งสหสธาราเบ้องบน สร้างสหสธาราก่อนแล้วพราหมณ์ก็เข้าถวายน้ำแปดทิศติดไป
ทีเดียว เสด็จขึ้นทรงเครื่องแล้ว เสด็จออกพระที่นั่งอภิเษกสถิต ประทับพระแท่น
ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ทำเป็นพระแท่นรัตนสิงหาสน้อยเบ้องล่าง ตั้งซ้อนด้วยพระ
เกาอ่อนใช้พระที่นั่งกงเก้าอี้เป็นสิงห์ยาวสี่ขา ลาดด้วยหนังเสือ (บัณฑุสสีห์) เบิก
ข้าราชการฝ่ายหน้าเข้าเฝ้าก่อนแล้วถอยออก ข้าราชการฝ่ายในเข้าเฝ้าต่อไปภายหลัง
แล้วเสด็จกลับเป็นเสร็จการ

หากจะวินิจฉัยไปอีกอย่างหนึ่งก็ได้ การสร้างที่มณฑปพระกระยาसनนั้น
เป็นการสร้างเพื่อชำระพระองค์ให้สะอาดก่อนเข้าพิธีตามคัมภีร์ “พระอวิสูตร” การ
เสด็จขึ้นพระที่นั่งอัฐทิศนั้นเป็นการขนตั้งรับอภิเษก การเสด็จขึ้นพระที่นั่งภัทรบิฐ
หรือพระแท่นเศวตฉัตรนั้น เป็นการนั่งเมื่องออกมุขมาตยา การเสด็จเลียบพระนคร
นั้น เป็นการที่จะให้พลเมืองรู้จักพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ เลียบทางสถลมารค
ให้ผู้ยุบงักได้เห็นพระองค์ เลียบทางชลมารคให้ผู้ยุบงักได้เห็นพระองค์

พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยมโหฬารพิमान ด้านหน้าพระทวารด้านนอกจะเห็น
สิ่งโตหิน เล่ากันว่า วันหนึ่งขณะที่บรรดาข้าราชการมาเฝ้าคอยเสด็จออก ณ พระที่
นั่งอมรินทรวินิจฉัย กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทอดพระเนตรเห็นสิ่งโตหิน ที่พื้งนำ
มาตั้งใหม่ ประดับอยู่หน้าพระที่นั่ง จึงทรงเริ่มคำกลอนนำขึ้นว่า

กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ — โตตั้งสิ่งโตเหมือนดังเป็น

สุนทรภู่ — งดงามผกแผ่นไม่ผันผยอง

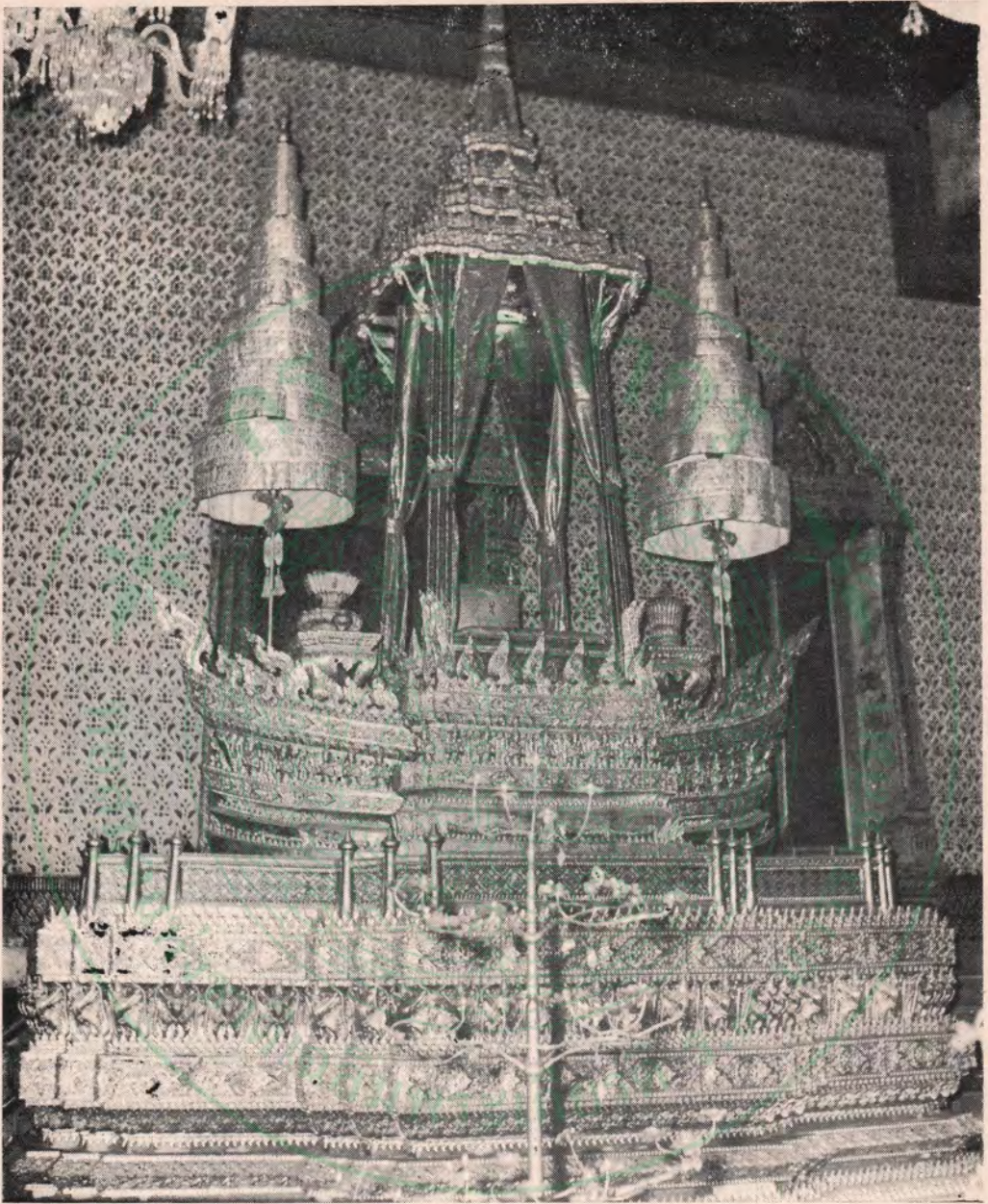
กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ — มาแต่ไหนใหม่ถ้วนมำทำนอง

สุนทรภู่ — เสือกไม่ไปใสไม่คล่องมาแต่จีน

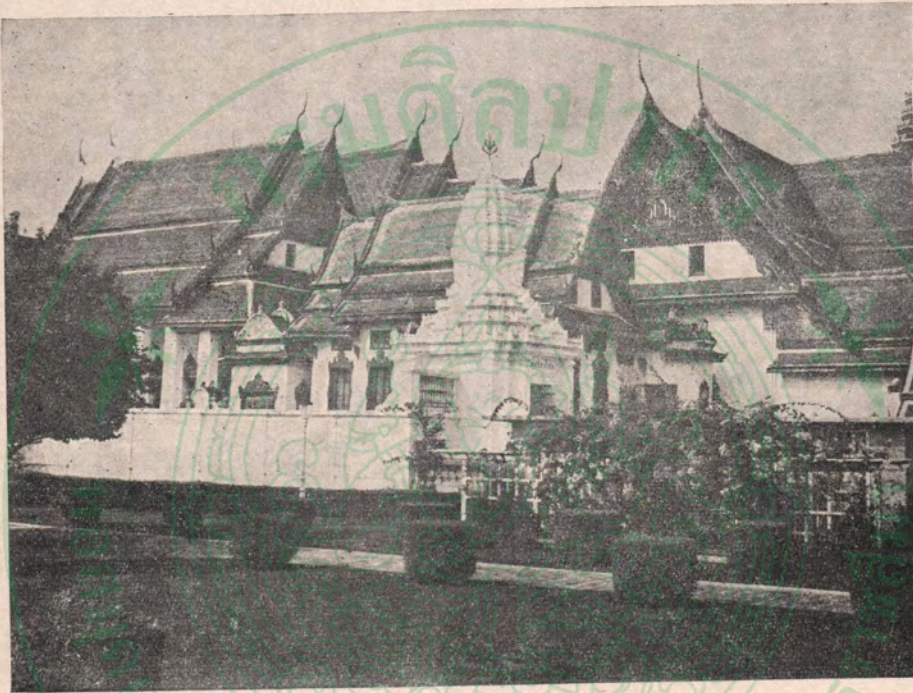
แล้วต่างก็เป็นทรนรมย์สนุกสนานไปด้วยกัน ครั้นเสด็จออกต่างก็พากัน
เข้าเฝ้า พระที่นั่งองค์นี้เป็นท้องพระโรงฝ่ายหน้า อาทิเช่น เสด็จออกขุนนาง ออก
มหาสมาคม ออกทรงบำเพ็ญพระราชกุศลต่าง ๆ จึงเป็นพระที่นั่งที่ต้องมีพระราช
บัลลังก์สำหรับพระมหากษัตริราชเจ้าประทับตั้งเป็นประจำอยู่ด้วย ปัจจุบันมี
พระราชบัลลังก์ที่ตั้งอยู่ ๒ องค์ คือ พระที่นั่งบุษบกมาลามหาพิमान ตั้งชิดกับฐาน
อัมรินทร์หน้าพระทวารเทวราชมเหศวรองค์หนึ่ง และพระแท่นมหาเศวตฉัตรซึ่ง
ตั้งอยู่เบื้องหน้าพระที่นั่งบุษบกมาลามหาพิमानอีกองค์หนึ่ง

พระที่นั่งบุษบกมาลามหาพิमान (ดูรูป) แต่เดิมเป็นที่ประทับของสมเด็จพระ
พระมหากษัตริราชเจ้า เมื่อเวลาเสด็จออกมหาสมาคมในโอกาสต่าง ๆ รวมทั้ง
ในการเสด็จออกรับทูตต่างประเทศที่เข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีด้วย มีหลักฐาน
ปรากฏว่าเมื่อคราวที่ผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษ ส่งจอห์น คราวฟอร์ด (Dr.
John Crawford) หรือคนไทยสมัยก่อนเรียกว่า การผัด หรือกาลผัด เป็นทูตเข้า

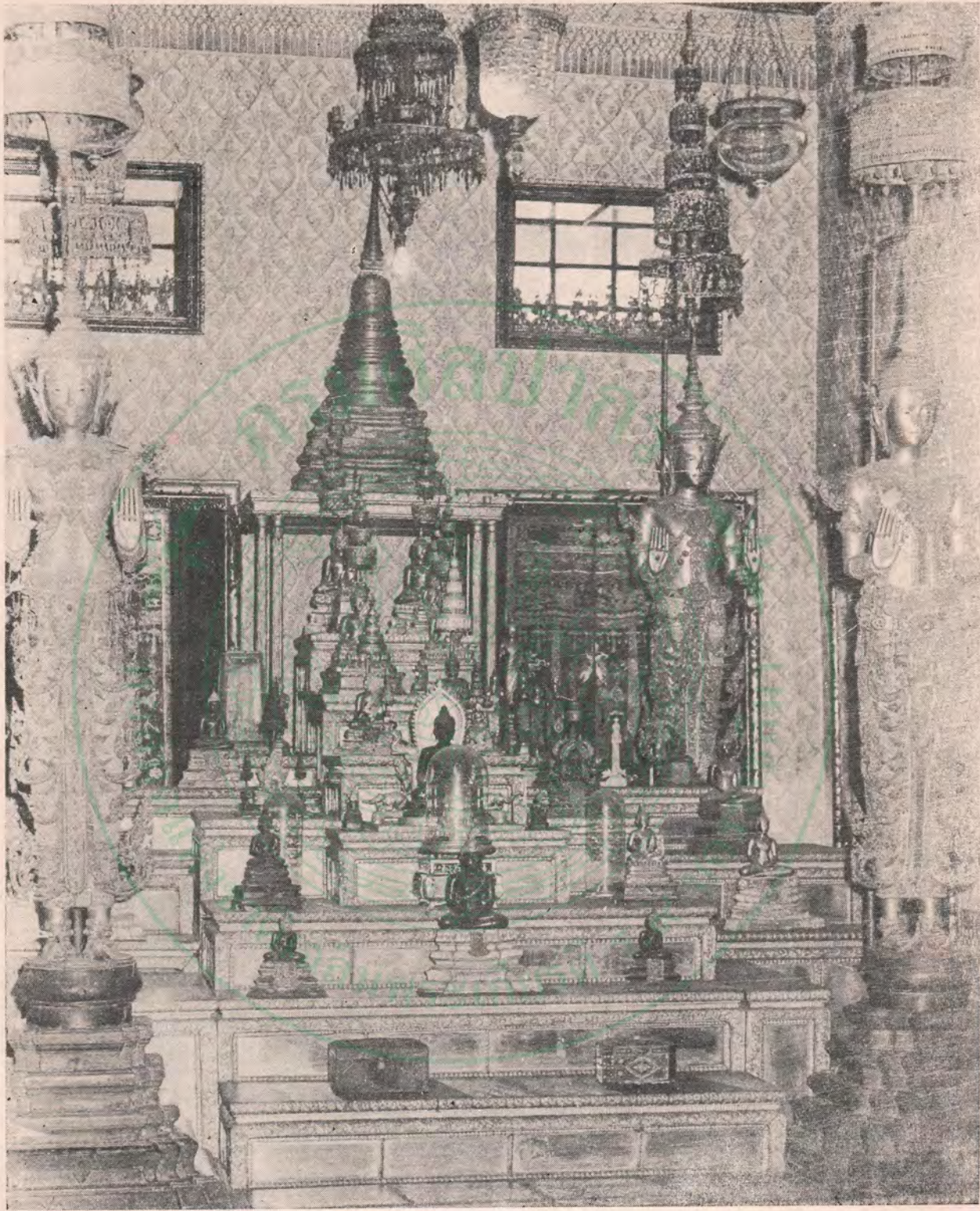
๑. เรื่องหม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ดิสกุล ทรงเล่าประทาน คัดจากศิลปากร, กรม.
“ปกรณกะประวัติของสุนทรภู่ ของธนิช อยู่โพธิ์” พระอภัยมณี เล่ม ๓ พระนคร, ๒๕๐๘.

พระที่นั่งบุษบกมาลามหาพิमान
ใน
พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยมโหฬารพิमान

พระมหามณเฑียรฝ่ายตะวันออกซึ่งแลเห็นองค์พระที่นั่ง
จักรพรรดิพิมานทางด้านซ้าย พระที่นั่งไพศาลทักษิณทางด้านขวา
ส่วนองค์เล็กใกล้ประตู คือ หอพระสุราลย์พิมาน

ภายในหอพระสุรลัยพิมาน ในพระบรมมหาราชวัง
ภาพโปรดเกล้าฯ พระราชทาน

มาเจริญทางพระราชไมตรีนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงฉลอง
พระองค์ครุฑ เสด็จออกอย่างรับแขกเมือง เสด็จออกพระที่นั่งบุษบกมาลามหาพิมาน
เพื่อให้จอห์น กรอฟอร์ด และพวกอังกฤษที่มาในคณะทูตเข้าเฝ้า เมื่อเฝ้าแล้วจึง
เริ่มต้นปรึกษาราชการกับพระยาสุริยวงศ์มนตรี ซึ่งเลื่อนขึ้นเป็นพระยาสุริยวงศ์
โกษาที่พระคลัง^๑

หอพระสุราลัยพิมาน^๒ อยู่ทางด้านตะวันออกของพระที่นั่งไพศาลทักษิณ
(ดูรูป)

หอพระสุราลัยพิมาน

แต่เดิมเรียกว่า “หอพระเจ้า” เป็นที่ประดิษฐานปูชนียวัตถุ เช่น พระบรม
สารีริกธาตุ พระมหามณีรัตน์ปฏิมากรแก้วมรกตองค์น้อย พระชัยนาวโลหะ
พระชัยวัฒน์ประจำรัชกาล พระพุทธรูปปฏิมากรห้ามสมุทรทรงเครื่องกษัตริย์ และ
พระพุทธรูปสำคัญอื่น ๆ

ภายในหอพระสุราลัยพิมาน

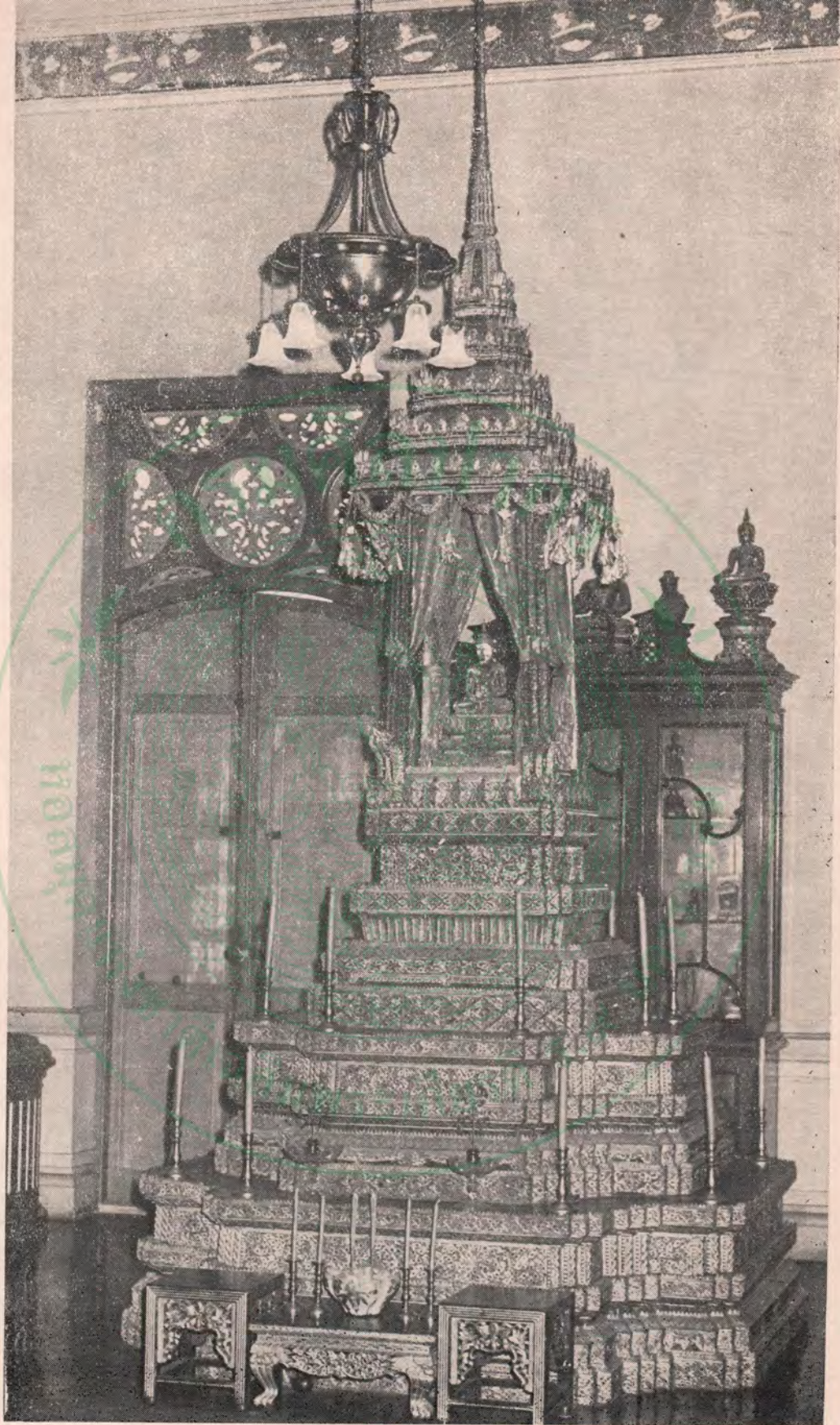
เมื่อรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ทรงพระกรุณาโปรด
เกล้า ฯ ให้เชิญพระพุทธรูปขจรรัตนจักรพรรดิพิมลมณีมัย (พระพุทธรูปแก้วผลึก
เพชรนาคาง) จากนครจำปาศักดิ์เข้ามายังพระมหานคร เมื่อพุทธศักราช ๒๓๕๕
นั้น ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เชิญไปประดิษฐานไว้ในหอพระสุราลัยพิมาน
นี้ และเสด็จไปทรงสักการบูชาวันละสองเวลาเข้าเย็นมิได้ขาด

๑ สมเด็จพระเจ้าบรมมหาพระยุรงษ์ (ดิศ บุนนาค)

๒ หอพระสุราลัยพิมาน พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ของเจ้าพระยา
ทิพากรวงศ์ เรียกว่า “หอพระเจ้า”

พระพุทธรูปพระพุทธรูปบุษยรัตน์

พระพุทธรูปบุษยรัตน์จักรพรรดิพิมลมณีนัย ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราพระราชานุภาพ กล่าวเป็นตำนานว่า ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้พระพุทธรูปสำคัญมาองค์หนึ่งคือ พระพุทธรูปบุษยรัตน์ หรือที่เรียกกันว่า “พระแก้วขาว” พระพุทธรูปองค์นี้ทำด้วยแก้วผลึก หรือที่เรียกกันว่า “เพชรน้ำค้าง” หรือ “บุษยนาชาว” เนื้อแก้วสนิทและเป็นแท่งขนาดใหญ่มากไม่เคยมีที่ใดเหมือนในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราพระราชานุภาพ กล่าวไว้โดยละเอียดแสดงถึงพระราชดำริอันสุขุมของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยว่า พระองค์ทรงเข้าพระทัยแนวทางของศิลปะอย่างศิลปะในงานประณีตศิลป์ที่ต้องใช้พระราชวินิจฉัย ในการตกแต่งพระพุทธรูปบุษยรัตน์หรือ “พระแก้วขาว” องค์นี้ หลักฐานประกอบว่า พระพุทธรูปแก้วผลึกเพชรน้ำค้าง ซึ่งได้มาจากนครจำปาศักดิ์ต้องคืนปลายพระกรรมลไปเล็กน้อย โปรดเกล้าฯ ให้ช่างหาเนื้อแก้วอย่างเดียวกันมาเจียรระไนต่อเข้าให้สมบูรณ์ งานฝีมือช่างที่จะกระทำได้ง่าย ๆ เลย ได้ทรงควบคุมงานด้วยพระองค์เองโดยตลอด นอกจากนั้นยังทรงออกแบบฐานหน้ากระดานชั้นสูงหีบวังหวายบัวคว่ำบัวหงายเป็นหลั่นลงมา มีหน้ากระดานทองไม่รองบัวกลมรับกับเกสรแก้วต่อองค์พระพุทธรูปแก้วผลึกได้โดยสนิทสนม เมื่อทรงออกแบบแล้วโปรดให้ช่างทำฐานหล่อสัมฤทธิ์หุ้มทองคำประกอบจนสมบูรณ์ดีแล้ว มีพระราชดำริให้ช่างแผ่ทองคำหุ้มพระเศียรทำเม็ดพระศกเดิม มีพระรัศมีทองคำลงยาประดับเพชรที่ใจกลาง เมื่อช่างทำสำเร็จแล้วผลปรากฏว่าสีทองที่หุ้มพระเศียรทอดลงยังพระพักตร์ดูเป็น รุ่งเรืองมโหฬาร กล่าทำให้พระพักตร์หมอง จึงรับสั่งให้ประชุมนายช่างหาทางแก้ไข ในที่สุดก็มีพระราชดำริให้หาเนื้อเงินบริสุทธิ์มาแผ่ทับพระเศียรชั้นหนึ่ง แล้วสวม พระศก ทองคำหุ้ม

พระพุทธรูปยรัตนจักรพรรดิพิมลมณีนัย บ้างบุ้นประดิษฐานอยู่ณ พระที่นั่งอัมพรสถาน
ภาพโปรดเกล้าฯ พระราชทาน

ชั้นนอก ก็แก้ปัญหาเรื่องพระพักตร์เหลืองคล้ำให้หายไปได้ นอกจากนั้นยังประทับ
ดวงเนตรด้วยแผ่นทองคำลงยาสีคำขาว ตามพระเนตรกับฉัตรทองคำ ๕ ชั้นประ-
ดิษฐานไว้เบื้องหลังอีกด้วย

ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ ปรากฏความในสาส์นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๑๗ หน้า ๒๔ ว่า
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว “ทรงเลื่อมใสในพระพุทธบวรรัตนมาก ทรง
แต่งตั้งพระและสร้างเครื่องประดับด้วยมหกรรมที่ให้งามยิ่งกว่าแต่ก่อน แล้วเชิญ
ออกตั้งพระแท่นมณฑลเป็นพระประธานในการพระราชพิธีต่าง ๆ นอกจากนั้นมา
ถึงสมัยเมื่อสร้างพระอภิเนาวนิเวศน์แล้ว โปรดให้สร้างวัดพุทธรัตนสถานขึ้นเป็นที่
ประดิษฐานพระพุทธบวรรัตนเป็นพระประธาน”

ปัจจุบันพระพุทธบวรรัตน องค์นี้ประดิษฐาน อยู่ ณ พระที่นั่งอัมพรสถาน
พระราชวังดุสิต

ลานต้นจัน

(ซึ่งกล่าวกันว่าทรงแกะสลักประติมากรรมพระวิหารวัดสุทัศน์ ณ ที่แห่งนี้)

ต่อไปนี้จะพาท่านกลับลงมายังบริเวณต้นจัน พระราชฐานชั้นในอีกครั้ง
เมื่อเข้าทางประตูสนามราชกิจ ซึ่งเป็นทางเข้าสู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานและพระที่-
นั่งไพศาลทักษิณ เป็นบริเวณลานต้นจันและต้นพิกุล บริเวณลานต้นจันนี้เล่ากันว่า
เป็นที่ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงสลักประติมากรรมพระวิหาร วัดสุทัศน์
กับกรมหมื่นจิตรภักดี สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
ทรงเล่าไว้ในหนังสือพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ว่า

“อนึ่งบานประติมากรรมนั้น โปรดให้สลักด้วยไม้แผ่นเดียว กรมหมื่น
จิตรภักดีเป็นนายงาน เมื่อคิดอย่างสำเร็จแล้ว ให้ยกเข้ามาในท้องพระโรง ทรง
สลักด้วยฝีมือพระหัตถ์ก่อนแล้วจึงให้ช่างทำต่อไป ทรงสลักบานพระวิหารวัดสุทัศน์
สลักดีไม่มีที่ไหนเหมือน ยังเป็นของควรชมอยู่จนทุกวันนี้”

“ท้องพระโรง” ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้นเป็นนามเรียก พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ฉะนั้นที่กล่าวว่า ให้ยกเข้ามายังท้องพระโรงนั้นก็อาจหมายถึงว่าโปรดให้ยกเข้ามาในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเพื่อทรงดูแลการแกะสลักและลงฝีพระหัตถ์เองบางตอน พระองค์จะทรงโดยประทับสลักบานประตูพระวิหารวัดสุทัศน์ศาลาหน้าต้นจันหรือไม่นั้น จะขอคัดหลักฐานจากเรื่องจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๘๒ หน้า ๒๑๘-๒๑๙ มีข้อความควรพิจารณา ดังนี้

“๑๕๙ ท้องกับพระโหราทูลเมื่อฝังจับต้นจันที่เกยทิศประจิม ว่าจะได้นางกับเครื่องบรรณาการมา (แต่) ต่างประเทศ

๑๕๙ เกยต้นจันนั้น ไตรอเสยเมื่อทำคลังเครื่องแก้ว เป็นเกยติดออกมาจากหลังกำแพงแก้วพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ข้างฝ่ายตะวันออกอยู่ที่เกยทรงบาตรเดี่ยวนี้ ข้างฝ่ายตะวันตกอยู่ที่ต้นจัน เป็นที่สำหรับเสด็จมาประทับกลางแจ้งตามธรรมเนียมอย่างเก่าชอบนั่งเล่นบนเกย จนตกมาถึงชั้นพระองค์เจ้ามณฑลเลิศยังชอบ ข้าพเจ้าเคยไปนั่งกินข้าวบนเกยที่บ้านเสมอ เกยข้างในวังนี้ข้างฝ่ายตะวันออก เรียกว่า เกยต้นพิกุล ดอกพิกุลจากต้นนั้นเรียกว่าพิกุลเกย ใครๆก็รู้ นับว่าเป็นดอกงามกว่าที่อื่น เกยข้างตะวันตก เรียกว่า เกยต้นจัน ต้นจันนั้นก็ใหญ่มากและลูกโตเกินปรกติ พิกุลเกยนี้สำหรับร้อยมาลัยเจ้านายทรงทุกองค์ จะเป็นกรมหลวงนรินทรผิต หรือตำราปากะวิชาเข้าใจผิดเองก็ไม่ทราบ ซ้ำเอาว่าพิกุลข้างพระทวารตะวันตกตรงศาลาข้าม เป็นพิกุลเกย หลงหรือเหลวอะไรอย่างหนึ่ง”

หลักฐานจากจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี ฉบับเดียวกันนี้ บันทึกไว้ดังนี้

“๒๓๙ แล้วทรงพระดำริให้ช่างเขียนลายเส้นบานประตูวัดพระใหญ่ (วัด

แนวกำแพงแก้วพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ด้านตะวันตก
(พระที่นั่งทรมณเอยระที่ประทับพระราชาคณะ คือ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์)

พระใหญ่หมายถึง พระศรีสากยมุนีวัดสุทัศน์) ยกเข้าไป ทรงพระศรัทธาลงลายพระหัตถ์ สลักภาพกับกรมหมื่นจิตรภักดี

ข้อความที่ปรากฏในหลักฐานดังกล่าวนี้ พอจะนำมาวินิจฉัยได้ว่าลานต้นจัน (ดูแผนผังพระมหามณเฑียร) ก็น่าจะอยู่บริเวณที่เป็นที่สร้างเกยต้นจัน ซึ่งเป็นเกยตื้นออกมาจากกำแพงแก้วพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน แม้ว่าปัจจุบันท่านจะไม่เห็นเกยต้นจันเสียแล้ว คงเหลือแต่เพียงลานภายใต้ต้นจันเมื่อ ๒๐๐ กว่าปี และต้นจันก็ยังงยงยืนต้นอยู่ให้เราได้รำลึกไปตามคำบอกเล่า ว่าครั้นนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงสลักบานประตูพระวิหารวัดสุทัศน์ที่บริเวณลานต้นจันจะมีความจริงเพียงไรนั้น ข้อความที่ว่า แล้วทรงพระดำริให้ช่างเขียนเส้นสายบานประตูวัดพระใหญ่นั้น พิจารณาตามบันทึกนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งตามพระราชอริยาศัยที่ทรงสนับสนุนทำนุบำรุงการช่างอยู่แล้ว คงจะได้โปรดให้ช่างฝีมือฝ่ายในคนใดคนหนึ่งเขียนเส้นลายบนบานประตูพระวิหารก่อนตามวิธีการแกะสลัก และอาจจะเป็นบริเวณลานต้นจันซึ่งเป็นที่ทรงประทับสำราญราชอิริยาบถกลางแจ้ง และทอดพระเนตรการช่างของเจ้าพนักงานอยู่ด้วย เมื่อช่างเขียนลายเส้นแล้วจึงทรงโปรดให้ยกเข้าไปในห้องพระโรง คือพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย แล้วลงลายพระหัตถ์สลักภาพกับกรมหมื่นจิตรภักดี (ปัจจุบันประตูพระวิหารวัดสุทัศน์ข้างด้านหน้า กรมศิลปากรได้นำไปเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร)

พระตำหนักสวนกุหลาบ

พระตำหนักสวนกุหลาบ (ดูจากแผนที่พระบรมมหาราชวัง) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายมูลเหตุแห่งมหาวิทยาลัย เรื่อง "ตำนานสวนกุหลาบ" ไว้ในหนังสืออนุสรณ์สวนกุหลาบ^๖ กล่าวถึงพระตำหนัก

๖. อนุสรณ์สวนกุหลาบ พระนคร, โรงพิมพ์วิสากร, ๒๔๙๑.

สวนกุหลาบ^๕ว่า เมื่อแรกสร้างพระบรมมหาราชวังในรัชกาลที่ ๑ นั้น บริเวณวังข้างด้านใต้หมดเพียงบ่อมนันตคีรีรมณนสนามชัย กำแพงพระราชวังหักตรงไปทางตะวันตกจนถึงบ่อมัสตบรรพต (ซึ่งบ่อนรือเสียแล้ว) ในระหว่างกำแพงพระราชวังกับวัดพระเชตุพนมีบ้านเสนาบดีและวังเจ้าน้อยอยู่หลายบริเวณ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย คนที่อยู่ในพระบรมมหาราชวังมีมากขึ้น จึงขยายเขตพระราชวังลงไปทางด้านใต้จนเท่าแนวกำแพงพระราชวังทุกวันนี้ เมื่อขยายเขตพระราชวังออกไป ในพระราชวังทางด้านใต้มีที่ว่าง โปรดฯให้ทำสวนปลูกต้นกุหลาบ สำหรับเก็บดอกไว้ใช้ในราชการ เช่น แต่งเครื่องนมัสการ เป็นต้น จึงเกิดมีสวนกุหลาบขึ้นในพระราชวังตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ เป็นต้นมา

โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ โปรดฯให้แบ่งที่ดินสวนกุหลาบส่วนหนึ่งสร้างคลังศุภรัตนทำเป็นตึกรูปเก๋งจีน จะเป็นหลังหนึ่งหรือสองหลังไม่ทราบแน่ แต่พื้นที่นอกจากที่สร้างคลังศุภรัตนยังคงเป็นสวนกุหลาบต่อมาอย่างเดิม ตรงที่ปลูกต้นกุหลาบนั้นก่ออิฐเป็นขอบแล้วถมดินข้างในให้สูงขึ้น สำหรับปลูกต้นกุหลาบเป็นแปลงรายๆ ไปตามริมกำแพงวังทางด้านตะวันออก ต่อในรัชกาลที่ ๕ ได้รื้อเอาที่ตึกแต่ประตูราชสำราญไปจนพระราชวังข้างด้านใต้ สร้างโรงไว้ปืนใหญ่

ถึงรัชกาลที่ ๔ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเจริญพระชันษา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งในขณะนั้นเสด็จประทับอยู่ ณ พระอภิเนาวนิเวศน์ซึ่งสร้างใหม่ (ตรงสวนคิวาลัยปัจจุบัน) ทางด้านตะวันออกของพระบรมมหาราชวัง จึงโปรดฯให้จัดตำหนักพระราชทานเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในสวนกุหลาบ ตรงตึกคลังศุภรัตนซึ่งสร้างไว้แต่รัชกาล

พระตำหนักสวนกุหลาบ

(โรงเรียนสวนกุหลาบได้เริ่มตั้งที่นี้ จึงได้มีนามว่า
โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ)

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

ที่ ๓ แต่การแก้ไขพระตำหนักในสวนกุหลาบจะแก้ไขในลักษณะใดนั้นไม่อาจทราบได้ เพราะยังไม่มีหลักฐานปรากฏ

ที่พระตำหนักสวนกุหลาบแห่งนี้เอง ในสมัยต่อมาได้เป็นต้นกำเนิดของโรงเรียนแห่งแรกในประเทศไทย กล่าวคือ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้วไม่ช้า ได้โปรดพระราชทานให้เป็นที่ตั้งโรงเรียนศิลปศาสตร์ทั้งปวง โดยในชั้นแรกทรงโปรดฯ ให้เลือกสรรลูกผู้ดีเชื้อสายราชสกุลและบุตรหลานข้าราชการมาฝึกหัดจัดเป็นกรมทหารมหาดเล็กสำหรับรักษาพระองค์และให้เป็นที่ศึกษาความรู้ในราชสำนักสำหรับข้าราชการด้วย โดยที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็กเอง ในเวลาต่อมาเหตุที่กรมทหารมหาดเล็กจะได้เปลี่ยนมาเป็นโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบนั้นคือ สมัยเมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงเป็นผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็กนั้น ได้กราบบังคมทูลขอพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขอจัดตั้งเป็นโรงเรียน เพื่อจะได้มีผู้สมัครเข้ามาเรียนมากขึ้นและเนื่องจากโรงทหารมหาดเล็กเดิมไม่เหมาะสม จึงได้กราบบังคมทูลขอพระราชทานที่ตำหนักสวนกุหลาบซึ่งใช้เป็นคลังศุภรัตน์ ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นในที่นั้น จึงได้เรียกชื่อว่า โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ แทน

ในเวลาต่อมาเนื่องจากเหตุการณ์บ้านเมืองได้เปลี่ยนแปลงไป ราชการกระทรวงต่างๆ ได้เปลี่ยนแปลงแบบแผนเป็นอย่างใหม่ และจำนวนนักเรียนมากขึ้น ไม่พอแก่ตำแหน่งนายทหารมหาดเล็ก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระราชดำริว่า ถ้าหากจะเป็นโรงเรียนข้าราชการจะเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองยิ่งกว่าเป็นโรงเรียนสำหรับนายทหารมหาดเล็กกรมเดียว จึงโปรดฯ ให้แก้ไข

วิธีการในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ เปลี่ยนฐานะนักเรียนจากทหารมาเป็นนักเรียนวิชาสำหรับราชการพลเรือนแทน^๕มา การตั้งโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบนับว่าสำเร็จบริบูรณ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๗ คือในปีที่ ๔ แต่เริ่มตั้งมา

เหตุใด จึงนำเรื่องราวของโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบมากล่าวถึงในเอกสารนี้ ทงนกเพราะเหตุว่าโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบแห่งนี้ เป็นโรงเรียนที่ทรงโปรดฯ ให้ตั้งขึ้นในบริเวณที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้โปรดให้สร้างสวนปลูกกุหลาบขึ้น โรงเรียนแห่งนี้ก่อกำเนิดโรงเรียนหรือวิทยาลัยหรืออาจจะกล่าวได้ว่าเป็นมหาวิทยาลัยแห่งแรกของชาวไทยก็เป็นได้ ซึ่งน้อยคนนักที่จะทราบสมดังคำกล่าวของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจราชานุภาพ ซึ่งกล่าวว่า "นามสวนกุหลาบ" เป็นที่รักประจำใจอยู่ว่า "ฉันนึกถึงนาม "สวนกุหลาบ" ออกสงสัยว่าในปัจจุบันนี้ แม่นักเรียนในวิทยาลัยนั่นเอง ตกมาถึงชนรุ่นหลังที่จะรู้ว่าเหตุใด วิทยาลัยนี้จึงเรียกว่า "สวนกุหลาบ" เห็นจะมีน้อยแล้ว ยิ่งผู้ซึ่งจะรู้ไปถึงเรื่องต้นเหตุหลังว่าเหตุใด จึงเกิดโรงเรียนสวนกุหลาบขึ้น และโรงเรียนสวนกุหลาบได้ทำประโยชน์ให้แก่บ้านเมืองเพียงใด เห็นจะมีน้อยตัว ข้าพเจ้าได้รู้เห็นยิ่งกว่านั้นอีก ได้เป็นผู้มีส่วนช่วยจัดตั้งโรงเรียนสวนกุหลาบมาแต่แรก ถ้าจะนับว่าเป็นผู้รู้เรื่องต้นของโรงเรียนสวนกุหลาบยิ่งกว่าผู้อื่นโดยมากก็เห็นพอจะได้"

พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ ได้ทรงเขียนไว้ว่า "ที่เรียกว่าโรงเรียนสวนกุหลาบเดิมนี้ ถ้าจะเรียกให้เต็มชื่อ ก็ต้องเรียกว่า "โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ" ซึ่งเมื่อข้าพเจ้าอยู่ไม่มีต้นกุหลาบเป็นชนเป็นอันอะไรเลย มีมากแต่ต้นแก้วตาดกเป็นพุ่มรอบสนาม กับรวองกาบสูงสักศอกเศษหนึ่งทัวๆ ไป มีเปลี่ยนหน้าเป็นรวสแหกบ้าง"

คุณประโยชน์ของโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบนั้น นอกจากเป็นบ่อเกิดวิชาคุณของข้าราชการเป็นอันมากแล้ว ประโยชน์ที่สำคัญที่สุดคือ เป็นรากฐานของการศึกษาในประเทศไทย ที่ว่าเป็นรากฐานนั้นคือ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงโปรดฯ ให้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นตามพระอารามหลวงทั้งในกรุงและหัวเมือง และภายหลังจึงโปรดฯ ให้รวมการจัดโรงเรียนทั้งปวงตั้งเป็นกรมศึกษาธิการ และกระทรวงธรรมการ ตามลำดับ

เหตุที่กล่าวถึงเรื่องราวของโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบโดยสังเขปนี้ ก็เพื่อให้ได้ว่าสวนกุหลาบแห่งนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้โปรดฯ ให้ทำเป็นสวนขึ้นตามพระราชหฤทัยที่ทรงใฝ่ในความงดงามของธรรมชาติอย่างแท้จริง เนื่องจากพระองค์ทรงเป็นขัตติยกวี และทรงเป็นขัตติยศิลปิน โดยที่มิได้ทรงคาดคิดเลยว่า สวนกุหลาบที่โปรดให้สร้างขึ้น เพื่อความสวยงามและสำหรับเก็บดอกไม้สักการบูชาพระและใช้ในราชการ จะได้กลายมาเป็นสถานที่ให้กำเนิดแก่งที่มีคุณค่ายิ่งสำหรับพสกนิกรของพระองค์ ซึ่งในครั้งนั้น “สวนกุหลาบ” ก็คงเป็นการเริ่มต้นของสิ่งสำคัญอีกหลายสิ่งในภายหลังเท่านั้น โดยเหตุที่มิได้ทรงคาดคิดไว้มาก่อนเช่นนั้น จึงยังไม่พบหลักฐานที่เกี่ยวกับตำนานสวนกุหลาบนี้ นอกจากหลักฐานจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราวงราชานุภาพทรงเล่าไว้

ภาคสอง

บ. สถานที่ในพระบรมมหาราชวังที่ทรงสร้างในรัชกาลที่ ๒

พระมหาปราสาทราชมนเทียรสถานใน พระบรมมหาราชวังนั้น ในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมิได้ทรงโปรดให้สร้างพระมหาปราสาทราชมนเทียรใหญ่ ๆ เพราะเหตุการณ์ภายในประเทศในสมัยรัชกาลที่ ๒ สงบเรียบร้อย ศักดิ์สงครามก็เบาบาง ถาวรวัตถุที่ก่อสร้างไว้ตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ ก็ยังคงทนถาวรดีอยู่ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งทรงมีพระราชอัธยาศัยรักใฝ่ในศิลปและวรรณคดีอยู่แล้ว จึงทรงโปรดบำรุงการช่างฝีมือ ศิลปกรรมและวรรณกรรมที่หนักไปในทางบำรุงจิตใจเป็นสำคัญ ฉะนั้นในรัชสมัยของพระองค์จึงนับถือกันว่าเป็น “ยุคทองแห่งศิลปและวรรณคดี” เป็นสมัยที่คนไทยกำลังเป็นสุขจิตเจริญใจในวิจิตรศิลปต่าง ๆ เช่น สถาปัตยกรรม ประติมากรรม จิตรกรรม วรรณคดี ดุริยางค์และนาฏศิลป์

แม้ว่าพระมหาปราสาทราชมนเทียร ในพระบรมมหาราชวังครั้งรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจะ ไม่มีการก่อสร้าง แต่หลักฐานเอกสารประวัติศาสตร์และวรรณคดีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จะพาให้ท่านได้มีจินตนาการรำลึกถึงเหตุการณ์ในรัชสมัยของพระองค์ พาท่านให้ตื่นตาตื่นใจ ในสถาปัตยกรรมการก่อสร้าง ศิลปกรรมอันประทับใจซึ่งแสดงออกมาจากพระราชอัธยาศัย ทรงรักความสงบสุข ทรงมีความรู้สึกต่อธรรมชาติอย่างลึกซึ้ง สิ่งก่อสร้างในรัชสมัยของพระองค์ภายในพระบรมมหาราชวังซึ่งยังมีเหลือ

อยู่ให้ท่านได้ชมมันจึงเป็นประจักษ์พยานอย่างดีว่าเป็นศิลปกรรมที่เลิศทางวิจิตรศิลป์ เพราะมีความสมบูรณ์ทางจิตใจด้วย ไม่แต่เพียงจะเกิดประโยชน์ในแง่ทำนุบำรุง การช่างเท่านั้น แต่ยังเกิดประโยชน์ทางใจแก่บุคคลหลายประเภท เอกสารฉบับนี้ จะพยายามนำท่านเข้าสู่พระบรมมหาราชวังในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เพื่อให้ท่านได้มีจินตนาการจากสิ่งก่อสร้างที่ไม่เห็น ร่องรอย ส่วนหนึ่ง และนำท่านไปชมสถาปัตยกรรมการก่อสร้างและศิลปกรรมอันประทับใจ ที่ยังมีเหลืออยู่ในปัจจุบันอีกส่วนหนึ่ง ดังนี้

๑. พระที่นั่งสนามจันทร์
๒. จิตรกรรมฝาผนัง ฝีมือพระหัตถ์รัชกาลที่ ๒ (ภายในมุขกระสันระหว่าง หอพระธาตุนนเทียรกับองค์พระที่นั่งไพศาลทักษิณ)
๓. พระราชมณเทียรในสวนขวา และสวนขวา
๔. เก๋งโรงละคอนหรือโรงมหาสภา
๕. พระที่นั่งมหาราชปราสาท (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง โปรดให้สร้างถวयरัชกาลที่ ๒)
๖. โรงละคอนริมต้นสน (อยู่นอกกำแพงแก้วพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท กล่าวกันว่าเป็นที่ฝึกซ้อมละคอนเรื่องอิเหนา)

ดูแผนผังพระมหรมาณเทียร ซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ ก. ภาคหนึ่ง สถานที่ ในพระบรมมหาราชวัง รัชกาลที่ ๒ ทรงเกี่ยวของอีกครั้งหนึ่ง ภายในกำแพง แก้วพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยท่านจะเห็น

๑. พระที่นั่งสนามจันทร์

พระที่นั่งสนามจันทร์นี้เป็นพระที่นั่งไม้องค์เล็ก ตั้งอยู่ที่ท้องพระลานข้าง มุขพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยด้านตะวันตก มีขนาดกว้างเพียง ๓.๓๐ เมตร

ยาว ๔.๕๐ เมตร สร้างเป็นแบบพลับพลาโถง ตั้งอยู่กับพื้นเพื่อให้เคลื่อนย้ายได้
 หลังคามุงกระเบื้องเคลือบสี เป็นกระเบื้องแบบหางเต่า ช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์
 ลงรักประดับกระจก หน้าบันจำหลักลายดอกพุดตานเทศ ปีกทองประดับกระจก
 เสาในประธานทั้ง ๔ ต้น และเสาริมชายคาอีก ๔ ต้นเป็นเสาไม้เหลื่อม แกะ
 สลักลงรักปิดทองและประดับกระจกลงในรอยที่แกะสลัก ในประธานขององค์
 พระที่นั่งยกพื้นสูง ๐.๕๐ เมตร มีฐานไม้รอบพื้นประธาน ไม้ที่ทำพื้นประธาน
 ขององค์นั้นเกินไปสักแผ่นใหญ่แผ่นเดียว หน้ากว้าง ๑.๕๐ เมตร ยาว ๒.๐ เมตร
 เป็นไม้จากต้นสักที่ใหญ่และหาได้ยากที่สุด แท่นฐานรอบพื้นประธานขององค์
 พระที่นั่งเป็นแท่นฐานประกอบบัวลงรักปิดทองประดับกระจก หน้ากระดานเชิง
 ฐานแกะสลักลายแก้วชิงดวงเหมือนหน้ากระดานเชิงฐานเป็นบัวคว่ำ ท้องไม้ปิด
 กระจกสลักสี เนื้อท้องไม้เป็นลายบัวหงายริมหน้ากระดาน ปากฐานซึ่งแกะสลัก
 เป็นลายทวารล้อมเดือนและฝักระจกลลงในรอยแกะสลักเช่นเดียวกับลายฝั่มุก

ผ้ากระดานและผ้าชายคา เขียนลายทองเป็นลายดอกพุดตานก้านแย่ง

พระที่นั่งสนามจันทร์ สร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศ-
 หล้านภาลัย นัยว่าพระองค์ได้ทรงมีส่วนร่วมในการสร้างและตกแต่งพระที่นั่งองค์
 นวยศวรรค์เอง เพราะโปรดการช่างในด้านเขียนและแกะสลักอยู่เป็นนิ-
 จม.ร.ว. แสงสุรีย์ ลดาวัลย์ กรรมการและเลขานุการ คณะกรรมการพิจารณาจัด
 วางแผนผังและซ่อมสร้างพระราชฐานให้ความเห็น ว่า ลายทองดอกพุดตานก้านแย่ง
 ตามผ้าชายคา น่าจะเป็นฝีมือพระหัตถ์ของรัชกาลที่ ๒ ซึ่งทรงเขียนเล่น ๆ ตาม
 พระราชอัธยาศัย เพราะลวดลายที่ปรากฏอยู่นั้น แสดงว่าผู้เขียนมิได้เขียนขึ้นโดย

พระที่นั่งสนามจันทร์

วิธีลอกลาย เพื่อให้แต่ละลายแต่ละดอกสม่ำเสมอเท่าเทียมกัน ลวดลายที่ดอก และลายไม่เสมอเหมือน เท่าที่เป็นอยู่นั้น ถ้าเป็นช่างอื่นคงไม่กล้าทำถวาย แต่อย่างไรก็ตาม หากจะได้พิจารณาถึงลวดลายที่ปรากฏอยู่ว่าเป็นลวดลายที่เขียนขึ้น เล่น ๆ โดยไม่ใช้วิธีลอกลายแล้ว ยังสามารถเขียนได้งามถึงเพียงนี้ ก็นับว่าเป็นที่น่าพิศวงอยู่ ฉะนั้นในการซ่อมพระที่นั่งสนามจันทร์องค์นี้ จึงควรรักษาลวดลาย ของเดิมไว้ เพื่อเป็นหลักฐานที่จะได้นำมาพิจารณาศึกษากันต่อไป

พระที่นั่งองค์นี้ ปรากฏว่า นอกจากจะได้เสด็จประทับทรงพระราชสำราญ พระอิริยาบถอยู่เนื่องนี้แล้ว ยังทรงใช้เป็นที่พักเสด็จออกขุนนางแทนการเสด็จ ออกในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยบ้างเป็นบางวัน ในพระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ว่า ทรงกล่าวไว้ในพระราชานุกิจเพื่อให้รู้ถึงพระราชหฤทัยที่ทรงมีต่อศิลปินไว้ดังนี้

“ประเพณีราชสำนักครั้งในรัชกาลที่ ๒ ทรงประพฤติพระราชานุกิจก็คล้าย กับเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ ผิดกันไม่มากนัก คือเช้าเวลาเสด็จออกท้องพระโรง เสด็จ พระ แล้วเสด็จออกขุนนาง ว่าราชการแผ่นดินในตอนเช้าเวลาหนึ่ง เวลาใน ระหว่างนั้น เมื่อเสด็จขึ้นแล้ว (เข้าใจว่าทรงการช่างต่าง ๆ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๒ มีพระหัตถ์การช่าง ยังมีสิ่งได้ทรงทำเองหลายอย่าง) เวลาบ่าย ๕ โมง เสด็จออกทรงฟังรายงานการก่อสร้างและการอื่น ๆ บ้าง ทรงพระราช นิพนธ์บทกลอนบ้าง พอค่ำทรงสดับพระธรรมเทศนาในห้องพระโรงกัณฑ์หนึ่ง แล้วเสด็จออกพระที่นั่งสนามจันทร์บ้าง ในห้องพระโรงบ้าง เปิกเจ้านายและ ข้าราชการเข้าเฝ้าทรงประพาสราชการอีกครั้งหนึ่ง จนเวลาเย็นจึงเสด็จขึ้น

โปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์^๑ เป็นแม่กองพิจารณาความฎีกา
ของราษฎร และทรงบัญชาการกรมตำรวจด้วย ด้วยกรมพระตำรวจมีหน้าที่และ
พิจารณาฎีกา กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงบัญชาการเรื่องความฎีกาสืบมา^๒ กอ
ยสะสงามิให้กังคาง”

พระยาตรังได้แต่งโคลงต้นเฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระพุทธ-
เลิศหล้านภาลัยไว้ว่า

“ พیمانจักรพรรดิเพียง	จักรพรรดิ
พระที่นั่งสนามจันทร์	จรัสฟ้า
เป็นที่พระตำรัส	วราเดช
พร้อมมาตย์เนื่องหน้ำนอบ	ประนม ”

ในเรื่อง “The Royal Palace” พระนิพนธ์ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่น-
พิทยลาภพฤฒิยากร ฉบับกรมศิลปากรจัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๑ ทรงกล่าวว่า

His son, Rama II erected a small pavilion^๔ paved with a single
teak plank opposite this (Size 60'+110'+and) was in the habit of doing
abeisance here in passing; and the habit was been carried on by his
descendants who now pay joint respect to their ancestors, whose charred
relics are kept in golden urns in the small chamber^๕ west of the hall
of Paisal above”

๑. พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

๔. small pavilion คือ พระที่นั่งสนามจันทร์

๕. small chamber คือ หอพระธาตุมณเฑียร

ในหนังสือเรื่อง “ราชูปโภค และเครื่องประกอบพระราชอิสริยยศพระมหากษัตริย์” ของท่าน เทวธिरาช ป. มาลากุล สมุหพระราชพิธี และในเรื่อง เครื่องพระราชมณเฑียร ของ ศ. ธนประดิษฐ์ กรมวังและพระราชพิธีสำนักพระราชวัง ฉบับโครงการพัฒนาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการจัดพิมพ์ก็กล่าวเป็นทำนองเดียวกันว่า พระที่นั่งสนามจันทร์ทรงคน สำหรับเป็นที่เสด็จประทับถวายบังคมพระบรมอัฐิที่หอพระธาตุมณเฑียร เพราะพระบัญชาตรงกับพระที่นั่งองค์นี้

อย่างไรก็ตาม พระที่นั่งสนามจันทร์ทรงคน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงสร้างไว้นี้มีสภาพเป็นอย่างไร ในการบูรณะซ่อมสร้างครั้งใหญ่ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน ม.ร.ว. แสงสุริย ลดาวัลย์ กล่าวว่า การบูรณะครั้งนึ่งคงรักษาสถาปัตยกรรมและศิลปการตกแต่งเหมือนของเดิม ตามแบบอย่างในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทุกอย่าง แม้ลายเขียนผ้าเพดาน ก็คัดลอกลายของเก่าลงในกระดาษแก้วก่อน แล้วเอาลายที่คัดลอกไว้มาทาบลงเป็นแบบเขียน

๒. จิตรกรรมฝาผนัง พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทที่ ๒

ในหมู่พระมหรมาณเฑียรซึ่งใน รัชกาลที่ ๒ ได้ทรงเกี่ยวข้องกับทั้งได้บรรยายมาแล้วข้างต้นนี้ ก่อนที่จะเข้าสู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ทางด้านขวาของลานหอพระธาตุมณเฑียร ซึ่งอยู่ทางตะวันตกของพระที่นั่งไพศาลทักษิณและระหว่างหอพระธาตุมณเฑียร กับ องค์พระที่นั่งไพศาลทักษิณ มีมุขกระสันต่อเนื่องระหว่างองค์พระที่นั่งและหอผนังภายในมุขกระสันหรือที่เรียกว่า พระเฉลียงหน้าหอหน้าตอน

บนเขียนเป็นภาพลวดลาย เครื่องมณฑลแบบจีน เชิงผนังตอนล่างเป็นภาพขบวน
เรือพายในท้องน้ำ มีแก่งเป็นหลังๆ รายเรียง แก่งแบบจีนก็มี และภาพโรงช้างต้น
มาต้น ซึ่งกล่าวกันว่าเป็นภาพจิตรกรรมฝาผนังที่พระหัตถ์พระบาทสมเด็จพระพุทธ
เลิศหล้านภาลัย

ภาพจิตรกรรมฝาผนังดังกล่าวนี้ ม.ร.ว. แสงสุริย์ ลดาวัลย์ ได้เล่าว่าเคย
ได้ยินผู้ใหญ่ ท่านกล่าวกันว่าเป็นภาพที่พระหัตถ์รัชกาลที่ ๒ แต่ได้พยายามค้น
หาหลักฐานก็ไม่พบหลักฐานอันใดจะมายืนยันให้เป็นที่น่าพอใจ พบแต่หลักฐาน
ที่ค้านกับการบอกเล่า คือสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้ทรง
สันนิษฐานถึงเรื่องการสร้างพระมหามณฑลขึ้นไว้ว่า คงจะได้เปลี่ยนเป็นพระที่นั่ง
ก่ออิฐในรัชกาลที่ ๓ พร้อมๆ กับการทำฐานหนุนพระที่นั่งบุษบกมาลา เมื่อพระมหา-
มณฑลมาสร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๓ จริง ภาพเขียนก็ย่อมไม่ใช่ภาพที่พระหัตถ์รัชกาล
ที่ ๒ สันนิษฐานของพระองค์ท่านปรากฏในสารานุกรมสมเด็จพระเจ้า
พิพัฒน์ ๙๓ ถึง

“เวลาทำฐานหนุนยก คงเป็นเวลาเดียวกันกับก่อแก้มพระที่นั่งจักรพรรดิเป็น
ตึกพระที่นั่งทองมุนนเคมเป็นไม้ ปรากฏคำของกรฟัก^๕ น้อย่างหนึ่งกับที่พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ตรัสว่า กรมสมเด็จพระสุการัตนเลาถวายเป็น
เมื่อทรงพระเยาว์ได้ทรงปีนกำแพงแก้วที่ท้องพระโรงหน้า เพื่อทอดพระเนตรออก
ไปข้างนอก แล้วตรัสอธิบายว่า แต่ก่อนท้องพระโรงหน้าไม่มีผนังเป็นเสาไม้โอบ
มีแต่กำแพงแก้วกั้นอยู่ในระหว่างเสา พิจารณาก็เห็นจริงที่พระที่นั่งเหล่านั้นทองมุน
มีเสาก่ออิฐสี่เหลี่ยมโตๆ กับทั้งที่เรียกว่าช่องกบอันเป็นแบบสมัยรัชกาลที่ ๓ ไป
ทองนั้น”

แต่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ ได้ทรงสนนินฐานเรื่องการสร้างพระมหามณเฑียรไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ ๒ ฉบับสยามบรมมหาราชการพิมพ์ หน้า ๘๘-๙๐ ดังนี้

“การสร้างพระนครใหม่ครั้งนั้นเป็นการรีบเร่ง แม้กำแพงพระราชวังก็ใช้แต่ปากเสากระเบื้อง พระราชมนเฑียรที่เสด็จมาประทับแต่แรกคงจะทำขึ้นชั่วคราว เห็นจะสร้างราวทรงหมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานทุกวันนี้ ความปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จมาเฉลิมพระราชมนเฑียรในพระราชวังที่สร้างใหม่ ได้ทำพิธีปราบดาภิเษกแต่โดยสังเขป... ครั้นสร้างพระนครและพระมหาปราสาท (พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยมหาปราสาท) สำเร็จแล้ว จึงทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเต็มตามตำราโบราณราชประเพณี อีกครั้งหนึ่งเมื่อปีมะเส็ง สัปตศก จุลศักราช ๑๑๔๗ (พ.ศ. ๒๓๒๘) เมื่อทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกคราวที่กล่าวนี้ เสด็จไปเฉลิมพระราชมนเฑียรประทับอยู่ในหมู่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยแล้ว จึงรื้อพระมหามณเฑียรที่ทำขึ้นชั่วคราวสร้างพระมหามณเฑียรใหม่หมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานมาจนทุกวันนี้”

ม.ร.ว. แสงสุรีย์ ลดาวัลย์ จึงให้ความเห็นว่าตัวท่านเองเชื่อตามพระดำริของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ เพราะเหตุว่าในรัชกาลที่ ๓ นั้น เมื่อโปรดให้สร้างสิ่งใดขึ้นก็มีปรากฏรายละเอียดอยู่ในพระราชพงศาวดารแม้ว่าจะเป็น สิ่งเล็กน้อยก็ตาม เช่นเปลี่ยนเสาในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยจากเสาไม้เป็นเสาก่ออิฐก็ยังคงกล่าวไว้ในพงศาวดาร หากทรงเปลี่ยนพระมหามณเฑียรทั้งองค์จากการก่อสร้างด้วยไม้เป็นก่อสร้างด้วยอิฐ ซึ่งเป็นงานใหญ่แล้วไฉนจะไม่มีปรากฏในพงศาวดาร

ปัญหามีอยู่ว่า ยังไม่มีหลักฐานปรากฏแน่นอนในเรื่องการสร้างพระมหา-
มณเฑียรเป็นตึกกันว่าจะสร้างในรัชกาลใด จึงยังคงเป็นความเห็น ๒ นัย ก็ได้
กล่าวมาแล้วข้างต้น เพราะเหตุว่าปัญหาการสร้างพระมหา-มณเฑียรโดยเปลี่ยน
จากเครื่องไม้เป็นตึกทั้งหมดคนนี้เป็นเรื่องยากของกัน กับมุขกระสันที่เชื่อมระหว่าง
หอพระธาตุมณเฑียรกับพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ซึ่งกล่าวกันว่ามิจิตรกรรมฝาผนัง
ฝีมือพระหัตถ์รัชกาลที่ ๒ จึงจะขอคัดหลักฐานมาเพิ่มเติมอีกดังนี้

ในตำนานเรื่องวัดสุทัศน์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
สถาปนา ที่ราชบัณฑิตยสภาเป็นผู้รวบรวม ได้เขียนอธิบายเกี่ยวกับวัดสุทัศน์
โดยทั่วไปที่สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๑ ไว้ว่า

“พระราชวังเมื่อแรกสร้างในรัชกาลที่ ๑ นั้น นอกจากบ่อนปรการ (กับ
พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม) สร้างด้วยเครื่องไม้ทั้งสิ้น ต่อมาทางวังหน้า
กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงสร้างพระราชมนเฑียรกับทั้งตำหนักใน
วัง เปลี่ยนเป็นตึกหมดแต่ในรัชกาลที่ ๑ แต่ทางฝ่ายวังหลวงนั้นได้สร้างเปลี่ยน
เป็นตึกแต่พระมหาปราสาทและพระมหา-มณเฑียร (กับวัดพระศรีรัตนศาสดาราม)
นอกจากนั้นเป็นต้นว่าตำหนักใหญ่น้อยข้างในพระราชวังและสถานที่สำหรับราชการ
ต่างๆ ในบริเวณพระราชวังยังมีได้เปลี่ยนแปลง”

ตามหลักฐานนี้ พระมหา-มณเฑียรได้เปลี่ยนจากเครื่องไม้มาเป็นตึกตั้งแต่ใน
รัชกาลที่ ๑ พระมหา-มณเฑียรนี้เป็นพระที่นั่งหมู่ประกอบด้วยพระที่นั่งและหอใหญ่
น้อยที่สร้างติดต่อกันรวม ๗ องค์ คือ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พระที่นั่ง
ไพศาลทักษิณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยมโหฬารพิมาน พระที่นั่งเทพสถานพิลาส

พระที่นั่งเทพอาสน์พิไล หอพระสุรลัยพิมาน และหอพระธาตุมณเฑียร ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ ๑ และที่ ๒ มิได้มีพระนามเรียก แยกเป็นองค์ๆ หากแต่เรียกรวมกันทั้งหมดว่า “พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน” เพิ่งมีพระบรมราชโองการให้แยกเรียกเป็นองค์ๆ อย่างเช่นที่เรียกกันทุกวันนี้ในรัชกาลที่ ๓ แต่ก่อนถ้าจะเรียกแยกเป็นองค์ๆ ก็เรียกกันตามความพอเป็นที่เข้าใจ ไม่ได้มีนามบัญญัติไว้ เช่น เรียกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยว่า “ห้องพระโรง” หรือ พระที่นั่งบุษบกมาลา” เรียกพระที่นั่งไพศาลทักษิณว่า “หลังสับเอ็กห้อง” หรือ “พระที่นั่งหน้าพระโรงใน” และเรียกพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานว่า “พระวิมาน” หรือ “พระมหามณเฑียร” ส่วนพระที่นั่งเทพสถานพิลาสและพระที่นั่งเทพอาสน์พิไลนั้น ยังไม่มีนาม คงเรียกกันว่า พระปรัศว์ขวาพระปรัศว์ซ้าย เรื่อยมาจนถึงรัชกาลที่ ๖

ฉะนั้นตามที่ปรากฏหลักฐานนี้ จึงอาจจะเชื่อได้ว่าพระที่นั่งและหอใหญ่น้อยย่อมจะต้องสร้างติดต่อกันเป็นพระที่นั่งหมู่ใหญ่ ฉะนั้นหอพระธาตุมณเฑียรก็ย่อมจะต้องติดต่อกับพระที่นั่งไพศาลทักษิณ โดยมีสิ่งก่อสร้างเชื่อมระหว่างกันนั้นคือมุขกระสัน หรือ พระเฉลียงหน้าหอ นั่นเอง และหากมุขกระสันนี้ได้สร้างมาแต่ครั้งสมัยรัชกาลที่ ๑ แล้วในรัชกาลที่ ๒ เนื่องจากเป็นบริเวณพระราชฐานชั้นในก็ย่อมอยู่ในวิสัยที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็จะทรงเขียนภาพฝาพระหัตถ์บนผนังในพระเฉลียงหน้าหอ และอีกประการหนึ่ง เมื่อสังเกตจากแผนผังของพระมหามณเฑียรแล้ว หอพระธาตุมณเฑียรและหอพระสุรลัยพิมานก็ย่อมจะต้องสร้างติดต่อกับพระที่นั่งไพศาลทักษิณ โดยมีสิ่งเชื่อมระหว่างกันไม่น่าจะเป็นหอเล็กๆ สร้างแยกจากพระที่นั่งได้เลย เพราะเหตุว่า ถ้าเป็นเช่นนั้นแผนผังของพระมหามณเฑียรย่อมจะไม่คงามั่งคั่งที่เห็นอยู่ในปัจจุบัน จึงเป็นเรื่องที่ควรพิจารณาต่อไป

ภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในมุขกระสันดังกล่าวนี้ จะเห็นได้ว่าภาพขบวนเรือพายในท้องน้ำและแถวเรียงสี่ก็ ภาพโรงช้างต้นมาต้นกตัญจะนี้เป็นภาพฝีพระหัตถ์ ซึ่งสะท้อนให้อนุชนรุ่นหลังได้รำลึกถึงสภาพความเป็นไปในด้านศิลปวัฒนธรรมในอดีต

จิตรกรรมฝาผนังดังกล่าวอาจจะเป็นภาพที่จำลองมาจากภาพที่เคยมีของจริงปรากฏอยู่ ทรงเขียนขึ้นมาจากสิ่งแวดล้อมตลอดจนสิ่งที่มีชีวิตในรัชสมัยของพระองค์ ภาพฝีพระหัตถ์ขบวนเรือพายในท้องน้ำนั้นน่าจะเป็นภาพจากบริเวณสวนขวา ซึ่งพระองค์ทรงสร้าง ภาพโรงช้างต้น น่าจะเป็นภาพสะท้อนจากโรงช้างต้น ซึ่งเคยตั้งอยู่ตรงที่สร้างพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทปัจจุบัน เนื่องจากเคยมีโรงช้างเผือกเป็นพระเกียรติยศแก่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ตามความที่ปรากฏอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ พระนิพนธ์สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ฉบับชำระแก้ไข พ.ศ. ๒๕๐๕ หน้า ๒-๓ ว่า

ในสมัยรัชกาลที่ ๒ นี้ ได้ช้างเผือกเอก ๓ เชือกมาสู่พระบารมีในรัชกาลเดียวกัน ทั้งยังไม่ปรากฏว่าเคยมีมาแต่ก่อน และในเวลานั้นโรงช้างเผือกในพระราชวังไม่พอกัน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชดำริว่า ควรจะสร้างโรงช้างเผือกไว้ในพระราชวังอย่างเดียวกับเมื่อครั้งกรุงเก่า จึงโปรดให้สร้างโรงช้างเผือกเป็นโรงช่อฟ้าชั้นตรงที่ในระหว่างประตูสนามราชกิจกับประตูพรหมโสภา ๔ โรง โรงต้นทางตะวันออกไว้พระเทพกฤษณ ซึ่งเป็นช้างเผือกเอกได้ในรัชกาลที่ ๑ โรงที่ ๒ ไว้พระยาเศวตกฤษณ โรงที่ ๓ ไว้พระยาเศวตไอยรา โรงที่ ๔ ไว้พระยาเศวตคชลักษณ์ (แต่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อสร้างพระที่นั่ง

หมู่พระที่นั่งจักรี โรงช้างต้นของเดิม ถัดขวาง จึงต้องย้ายออกไปสร้างที่หลังศาลา
ลูกขุน^๕ ๕ หลัง ยังปรากฏอยู่จนบัดนี้)

ภาพจิตรกรรมดังกล่าวพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย อาจจะทรง
เขียนไว้ด้วยฝีพระหัตถ์ตามพระราชอัธยาศัยที่ทรงฝึกฝนในงานศิลปะอยู่แล้ว ถ้าเช่น
นั้นที่กล่าวกันว่า จิตรกรรมฝาผนังภายในมณฑป^๕ นั้นจะเป็นภาพฝีพระหัตถ์รัชกาล
ที่ ๒ จึงเป็นภาพสำคัญชิ้นหนึ่ง ที่ท่านผู้รู้จะนำมาวินิจฉัยดู เพราะจิตรกรรมฝาผนัง
ฝีพระหัตถ์^๕ นั้นจะเป็นหลักฐานสำคัญอีกชิ้นหนึ่งทางประวัติศาสตร์ที่จะช่วยให้เรา
ได้ศึกษากันต่อไป หลักฐานทางประวัติศาสตร์และวรรณคดี ซึ่งกล่าวถึงเรื่องสวน
ขวาในรัชกาลที่ ๒ (ซึ่งจะกล่าวละเอียดในตอนต่อไป) บรรยายถึงการขุดสระ สร้าง
แก่งรายเรียงรอบสระสำหรับพายเรือไล่จับกัน ลงเรือเล่นสัปดาห์บ้าง หรือแม่แต่
แข่งเรือ ส่วนโรงช้างต้นและม้านักทำนองเดียวกัน อาณาบริเวณพระบรมมหา-
ราชวัง (ดูตามแผนผังข้างต้น) ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า-
นภาลัยก็ปรากฏหลักฐานอยู่ ในโคลงคนเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธ
เลิศหล้านภาลัยของพระยาตรัง พรรณนาถึงโรงช้างต้นว่าดังนี้

“เรียบโรงคชเสวตไท่	รวางใน
ทุกประเทศชวนชม	ชั้นหน้า
หอพระปริตไช	พุทธเวท
สังฆรามัญหา	เหตุขลัง”
พรรณนาถึงโรงม้าว่า	
“บังเกิดปรากฏสร้าง	สมบุญ พระนา
โรงรถคชโรงสิน	ธพเชอ
มีหมวดหมื่นหมายขุน	พลกลัด กวาดเชย
พิทักษ์ภักดี ^๕	เก่งการ”

ในเรื่องจิตรกรรมฝาผนังที่ปรากฏในमुख กระสัน ระหว่างหอพระธาตุมนเทียร และพระที่นั่งไพศาลทักษิณคงได้พรรณารายละเอียดมาข้างต้น ยังเป็นเรื่องที่จะต้องพิจารณาหาหลักฐานมาศึกษากันอีก จึงขอฝากท่านผู้รู้ทั้งหลายได้ช่วยกันพิจารณาต่อไป

๓. พระราชมณเทียรในสวนขวาและสวนขวา

โปรดดูประมาณแผนผังพระอภิเนาวนิเวศน์เดิม และแผนผังพระบรมมหาราชวังรัชกาลที่ ๑ รัชกาลที่ ๒ ในภาคต้นประกอบ จะพาท่านไปชมพระราชมณเทียรในสวนขวา และชมสวนขวาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระราชอุไทยนั้นโปรดให้สร้างในรัชกาลที่ ๒ ที่มีชื่อว่า "สวนขวา" นั้นก็เพราะเหตุอยู่ฝ่ายขวาพระราชมณเทียร สวนในพระบรมมหาราชวังชั้นในมีอยู่สองสวน ซึ่งคงจะมีมาแต่เดิม สวนแรกเรียกว่าสวนซ้าย อยู่ระหว่างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย และพระที่นั่งพิมานรัตยา ซึ่งตั้งอยู่เบื้องหลังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ต่อมาได้สร้างพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทขึ้นในบริเวณนั้น จึงทำให้สวนซ้ายมีบริเวณเล็กลงมากส่วน "สวนขวา" นั้นตั้งอยู่ในพระบรมมหาราชวังอีกด้านหนึ่งของสวนซ้าย มีพระมหลามนเทียรและตำหนักอื่น ๆ ในพระราชฐานชั้นในชั้นกลาง หากท่านผู้ใดยืนอยู่ในพระราชฐานชั้นใน แล้วหันหน้าไปทางวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สวนซ้ายก็อยู่ทางซ้ายมือ สวนขวาก็อยู่ทางขวามือของท่าน

บริเวณสวนขวาจะอยู่ตอนไหนของพระบรมมหาราชวังนั้น ในเอกสารประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๕ กล่าวไว้ในเรื่องสถานที่ต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง ว่า ในประกาศเฉลิมพระอภิเนาวนิเวศน์ เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๐๒ ดังนี้

".....ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ได้ทรงจัดแจงกรุงเทพพระมหานครอมรรัตนโกสินทรมหินทรายุธยาใหม่

ในฝั่งปากบวรพิศแห่งแม่น้ำเจ้าพระยามหานทีสำเร็จแล้วจึงทรงสร้างพระที่นั่ง
สองหมู่ มีนามพระที่นั่งคุสุมหาปราสาท พระที่นั่งพิมานรัตยา พระปรัศว์ชัยขวา
นั้นหมู่หนึ่ง ฝ่ายตะวันตก พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระที่-
นั่งอมรินทรวินิจฉัย นั้นหมู่หนึ่ง ฝ่ายตะวันออกและที่ในสวนขวาทิศตะวันออก
พระที่นั่งหมู่ตะวันออกนี้ ทรงสร้างไว้แต่พระตำหนักทรงที่ประทับในสระน้ำหลัง
หนึ่ง พลับพลาที่เสวยริมปากอ่างแก้วหน้าเขาฟองน้ำหลังหนึ่ง^{๑๑} สวนนั้นมีกำแพง
แก้วล้อมรอบเป็นบริเวณ

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์^{๑๒} เป็นแม่กองจัดสร้างสวน
ข้างพระราชมนเทียรด้านตะวันออกขึ้นใหม่ ทรงพระราชดำริเห็นว่า ที่ตำหนัก
ทองและพลับพลาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้นแคบนัก
จึงทรงโปรดให้ขยายสวนและสระให้ใหญ่กว้างออกไป ก่อกำแพงสวนชั้นนอกเป็น
วงใหญ่ แล้วทรงสร้างพระที่นั่งทองสามหลัง มีตัวอย่างจีนอย่างยุโรปต่างๆ มาก
กว่าร้อยเรียงรายประดับอยู่โดยรอบเป็นบวราร เป็นที่ประทับสำราญพระราชหฤทัย
สวนที่กล่าวนี้ เรียกว่า “สวนขวา” พระราชอุทยานสวนขวานี้เป็นสวนไทยแบบหนึ่ง
ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงริเริ่มคิดขึ้นให้มีภายใน พระบรม-
มหาราชวัง การตกแต่งสวนในพระบรมมหาราชวัง ถือกันว่าเป็นศิลปสำคัญอย่าง
หนึ่ง ที่จะส่งเสริมให้บริเวณพระราชวังมีความสง่างามสมกับตัวพระมหาปราสาท
ราชมนเทียร

“สวนขวา” ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงริเริ่ม และโปรด
ให้สร้างขึ้นนี้ ในพระราชพงศาวดารกล่าวว่า สระที่ขุดในสวนขวานี้ยาว ๓ เส้น

๑๑ เขาฟองน้ำ คือ หินประการัง

๑๒ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

๔ วา กว้าง ๒ เส้น ๘ วา โดยให้สระใหญ่ซึ่งมีอยู่เดิมในรัชกาลที่ ๑ เป็นศูนย์กลางของการตกแต่ง ก่อเขื่อนแล้วก่ออิฐบังหน้าเขื่อน พื้นสระปูอิฐถือปูนทำเหมือนอ่างแก้ว มีเกาะน้อยใหญ่เรียงรายในสระ สร้างแก่ง และก่อภูเขาไว้ริมเกาะ เกาะละ ๒ แก่งบ้าง ๓ แก่งบ้าง ขอบสระใหญ่ ให้ก่อภูเขาทำแก่งลงที่ลาด ๆ ท่วมที่เหมือนอย่างแพจอกไว้รอบสระ เรียกว่าแพหลังแก่ง แพให้ปลูกต้นไม้ใหญ่ ๆ มีผลต่าง ๆ พระนองค์ยาเธอกรมหมื่นศกคิพลเสพเป็นแม่กองก่อภูเขาและปลูกต้นไม้หน้าเขื่อนเพชรชนในมีกำแพงล้อมรอบพระราชอุทยาน ริมกำแพงด้านตะวันตกโปรดให้ทำแก่งหน้าตงยึกเนื่องกันไปตั้งแต่ประตูราชสำราญลงมาทางด้านใต้ ด้านตะวันตกตลอดถึงประตูกลม และให้ทำพระที่นั่งอย่างฝรั่งพ่นสองชั้นชานองคันทน์ เป็นที่พุ่มโหรี และทำบ่อมุขมณฑลเป็นที่จอกประทับเรือพระที่นั่งสำบนแก่งใหญ่ ทำเรือแก่งเป็นที่ประทับอีกแห่งหนึ่ง และทำบ่อมสูงสำหรับทอดพระเนตรแข่งเรือ และทอดพระเนตรในจังหวัดพระราชอุทยาน

พระราชอุทยานสวนขวาในรัชกาลที่ ๒ ในหนังสือ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ได้กล่าวว่า เมื่อข้างสร้างแก่งและเรือนแพเสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระราชทานอาคารแห่งหนึ่งให้เจ้านายฝ่ายหน้า ฝ่ายใน ข้าราชการทั้งชายหญิงเป็นเจ้าของ เพื่อจัดการตกแต่งภายใน แก่งและเรือนแพเหล่านี้นั้นของแต่ละหลังหาเครื่องใช้ไหมไฟและแต่งสวนดอกไม้ตลอดจนหาสัตว์เลี้ยงนานาชนิดมาเลี้ยง บางแห่งจัดเป็นที่อยู่อาศัย บางแห่งจัดเป็นร้านค้า ล้วนแต่ตกแต่งกันอย่างงดงาม พระราชดำริที่จะทรงสร้างสวนขวาขึ้นนี้ แต่เดิมก็เพียงแต่จะรวบรวมผู้มีฝีมือทางช่างไม้ ช่างปูน ช่างสลัก ช่างเขียน ให้มาประกวดประชันความสามารถกัน ปรากฏความตามหนังสือเจ้าพระยาจักร์ถึงเจ้านครเวียงจันทน์ว่า “ซึ่งทรงพระราชดำริสร้างพระที่นั่งแก่งขุดสระไว้ใน

พระราชวังทั้งนี้ เพื่อจะให้พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในเป็นที่ประพาสเล่น ด้วยมิได้ไป
เห็นภูเขาและธารน้ำแห่งใด แล้วจะได้คู่สติปัญญาข้าราชการซึ่งเป็นช่างช่างจะไว้
ฝีมือช่างจำหลัก ช่างเขียน ช่างปั้น ช่างปูน ช่างปากไม้ ช่างต้นไม้ไทย ขึ้นให้
เป็นพระเกียรติยศปรากฏไปในแผ่นดินแล้วก็เป้นพระราชกุศลแห่งหนึ่ง

การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดให้สร้างสวนขวาขึ้นไม่
เพียงแต่จะเกิดประโยชน์ในแง่ทะนุบำรุงการช่าง อันเป็นมรดก และเป็นที่ยึดชูใน
ทางศิลปและวัฒนธรรมของชาติเท่านั้น ยังเป็นประโยชน์ทางค่านิจติวิทยา และ
สุขภาพจิตอย่างยิ่ง เพราะในรัชสมัยของพระองค์ เจ้านายสตรีและผู้หญิงชาววังไม่สู้
จะมีโอกาสออกมาพบเห็นชีวิตนอกวัง ฉะนั้นการที่โปรดให้สร้างสวนขวาขึ้น จึงนับ
ว่าพระองค์เป็นผู้ริเริ่มในการพัฒนาประเทศที่สำคัญอย่างยิ่ง ดังมีหลักฐานในพระราช
พงศาวดารไทยและลาวตรงกันว่า เมื่อทรงสร้างสวนขวาสำเร็จก็ทรง ระลึกถึง
เจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาจักรีส่งแผนที่และสิ่งของไปพระราช-
ทานเจ้าอนุฯ ดังที่ปรากฏในหนังสือพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องจดหมายเหตุความทรงจำของ กรมหลวงนรินทรเทวี ดังนี้

สำเนา

ร่างตราเมืองเวียงจันทน์

ให้พระราชทานแผนที่อย่างสละอย่างแก่่ง สิ่งของขึ้นไปให้เจ้าเวียงจันทน์ ณ
ปีเถาะ เอกศก ศักราช ๑๑๘๑

หนังสือเจ้าพระยาจักรีมาถึงเจ้าเวียงจันทน์ ด้วยทรงพระกรุณาตรัสเห็น
เกล้าฯ สั่งว่า ให้ชุดสระและปลูกพระที่นั่งท่าแก่่งในพระราชวัง เป็นที่ทรงประพาส
สบายพระทัย และซึ่งเจ้าเวียงจันทน์ไ้ลงไปช่วยทำการชุดสระครั้งก่อนนั้น เห็นยัง

กับแคบอยู่ บัณฑิตขยายกำแพงพระราชวังด้านใดออกไปอีก จึงให้ขุดสระประจบ
สระเก๋าค่องไป โดยยาวและโดยกว้างรั้ววัดได้ ๓ เส้น ๔ วา กว้าง ๒ เส้น ๘ วา
ทรงพระราชดำริเทียบที่เป็นเกาะใหญ่เกาะเล็ก ลงเขื่อนกรุดูทำพระที่นั่งแก่งขน
และตักอย่างฝรั่งนอกเป็นอันมาก หว่างแก่งหว่างตักนั้นให้ปลูกต้นไม้มีดอกมีผล
เอนขยายออกไปตามขอบสระร่มแสงแดด ให้เอาศิลาแท่งใหญ่เล็กมาทำเป็นมอ
เป็นแหลมและหาดปักบังรอบเขื่อนเสียสิ้น ในท้องสระนั้นปลูกยอใหญ่ให้น้ำใส
สะอาด ปลูกบัวหลวงบัวเผื่อนที่ชายแหลมชายหาดทุกแห่ง แล้วเลี้ยงปลาเป็นสาร
พัน เวลาเช้าเวลาเย็นเสด็จออก ณ พระที่นั่งแก่ง ไปริยข้าวตอกบ้าง เสด็จ ณ
พระแท่นศิลาใต้ร่มต้นไม้บ้าง ทรงไปริยข้าวตอกพระราชทานปลาทั้งปวง ทอดพระ-
เนตรนกไนรีสัตว์าแซกเต่ากระตัว ซึ่งแขวนไว้ที่กิ่งไม้ นกเป็ดน้ำบ้าง นกกับแค
ลอยเล่นน้ำอยู่ อันนกนอกกว่านกเลี้ยงปล่อย เลี้ยงแขวนไว้ในสวนเป็นหลายชาติ
และซึ่งทรงพระราชดำริสร้างพระที่นั่งแก่ง ขุดสระไว้ในพระราชวังทรงนี้ เพื่อจะ
ให้พระวงศานุวงศ์ฝ่ายในเป็นที่ประพาสเล่นด้วยมิได้ไปเห็นภูเขารัณหาแห่งใด
แล้วจะได้ดูสติปัญญาข้าราชการ ซึ่งเป็นช่างช่างจะไว้ฝีมือ ช่างจำหลัก ช่างเขียน
ช่างปั้น ช่างปูน ช่างปากไม้ ช่างต้นไม้อย่างจีน ให้เป็นพระเกียรติยศปรากฏไปใน
แผ่นดินแล้วก็เป็นพระราชกุศลอยู่อย่างหนึ่ง ครั้นถึงเทศกาลผลไม้ชุกชุม ก็ทรง-
พระราชศรัทธาให้อารามนาพระราชาคณะเข้าไปรับพระราชทานฉันในพระที่นั่งแก่ง
ตามขอบสระ พระราชาคณะก็รับพระราชทานฉันในพระที่นั่งแก่งตามขอบสระ พระ
ราชาคณะก็รับพระราชทานฉันปิยะจังหันได้มากกว่าฉันท่อน เพราะได้ดูฝีมือช่างซึ่ง
ทำไว้นั้น และโปรดให้พระเจ้าลูกเธอหลานเธอและข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยที่สนิทฯ เข้า
ไปพายเรือเที่ยวชมเล่น พระราชทานเลี้ยงคูกุ้งนึ่งเนืองๆ ถ้าเทศกาลตรุษสงกรานต์เข้า
พระวษาสารท ออกพระวษา วันวิสาขบูชา เดือน ๑๑ เพ็ญเดือน ๑๒ ก็ทรง
พระราชศรัทธาให้เชิญพระพุทธรูปแก้วผลึก และพระบรมสารีริกธาตุไปสถิตไว้ใน

จะเห็นว่าสวนขวาเป็นศิลปกรรมชั้นหนึ่งซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงกำหนดแบบแผนให้สร้างขึ้นอย่างประณีต

พระราชมนเทียรในสวนขวา

จากหลักฐานที่โปรดให้สร้างสวนขวาคงกล่าวมาแสดงให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้โปรดให้สร้างพระราชมนเทียรในสวนขวาขึ้นด้วย ซึ่งเมื่อรัชกาลที่ ๑ โปรดให้สร้างไว้นั้นมีแต่พระตำหนักทองที่ประทับในสระน้ำ หลังหนึ่งกล่าวว่าเล็กมาก ต่อมาเมื่อ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้ขยายสวนขวา ก็ได้โปรดให้ขยายพระราชมนเทียรขึ้นเป็นสามหลัง และพระราชมนเทียรในรัชสมัยของพระองค์เรียกกันว่า พระที่นั่งทองสามหลัง พระที่นั่งทองสามหลังในรัชกาลที่ ๒ นี้ คงจะอยู่ในราวที่ทรงพระพุทธรัตนสถานซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๔ อยู่ต่อหลังพระพุทธรัตนสถานมาข้างตะวันตกเป็นจตุรมุข มุขตะวันออก ตะวันตก เสมอกันเป็นพื้นเดียวแต่มุขเหนือफलเป็น ๒ ชั้น มุขใต้ลดเป็น ๓ ชั้น พระราชมนเทียร (พระที่นั่งทองสามหลัง) นี้มีลักษณะเป็นเสาไม้ฝากระดาน แต่ทำอย่างประณีต เสาเขียนลายทองพื้นแดง ภายสีแดง—มีผู้สมถายได้รางวัลถึง ๓ ซึ่งพระเกลเปิดเป็น ๔ บานพับกลาง ช่องพระเกลติดเป็นช่องโค้งอย่างฝรั่ง เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเป็นนายช่าง

ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติทรงพระราชนิพนธ์ว่าพระราชมนเทียรคือ พระที่นั่งทองสามหลัง ครั้นรัชกาลที่ ๒ ที่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริที่จะรื้อไปสร้างถวายวัดนั้น ถ้ารื้อไปเสียก็จะมีพระราชมนเทียรสถานที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงสร้างถาวร อยู่ในพระบรมมหาราชวัง แต่ครั้นจะบูรณะ

พระพุทธรณ์สถาน

ปฏิสังขรณ์เป็นพระราชมณเฑียรก็ไม่เหมาะสม เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตั้งพระราชหฤทัยที่จะถวายวัดเสียแล้ว ฉะนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บูรณะแล้วสถาปนาขึ้นเป็น “พระพุทธรมทานเฑียร” อันหมายถึงสถานที่ประดิษฐานปูชนียสถานในพระบรมมหาราชวังนั่นเอง

พระพุทธรมทานเฑียร (ซึ่งเรียกว่า พระที่นั่งทอง หรือพระตำหนักทอง สามหลังในรัชกาลที่๒) นั้น พระที่นั่งองค์กลางเป็นที่ประดิษฐานพระเจดีย์กะไหล่ทอง สูง ๗ ศอก พระที่นั่งองค์ข้างเหนือเป็นที่ทำพิธีสงฆ์ พระที่นั่งองค์ข้างใต้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสี่องค์น้อย ซึ่งทรงสร้างขึ้นใหม่ ฝาพระที่นั่งเดิมปิดทองล่องชาด โปรดให้ลงรักปิดทอง เขียนเรื่องพระพุทธรูปประวัติอันปรากฏในพระสูตรต่างๆ ทั้ง ๓ หลัง ทรงหน้าพระพุทธรูปมณเฑียร ทางด้านตะวันออกสร้างพระวิหารขึ้นหลังหนึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปยวรัตนจักรพรรดิพิมลมณีนัย ซึ่งได้มาสู่พระบารมีเมื่อในรัชกาลที่ ๒ (แต่เดิมแรกได้มา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงโปรดฯ ให้ประดิษฐานอยู่ที่หอพระสุราลัยพิมาน ดังกล่าวไว้ในภาคหนึ่งแล้ว) พระราชทานนามว่า “พระพุทธรรัตนสถาน” แล้วยกเป็นพุทธเจดีย์สถานสำหรับพระบรมมหาราชวังอีกแห่งหนึ่ง พระราชทานขนานนามว่า “พระพุทธรนิเวศน์” เก๋งที่พักด้านละหลัง หน้าเก๋ง มีอ่างแก้วก่อเขา อ่างแก้วทางด้านใต้ทำเป็นแผนที่ทางทะเล อ่างแก้วทางด้านเหนือทำเป็นแผนที่ป่าเขาตามทำนองแผนที่พระราชอาณาเขต

พระราชดำริซึ่งทรงสร้างพระพุทธรนิเวศน์นี้ ในประกาศเฉลิมพระอภิเนาว์นิเวศน์เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๐๒ กล่าวว่า

“.....ครั้นมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชศรัทธาโปรดให้รื้อตึกจีนตึกยุโรปทั้งปวงนั้นไซ้ ไปปลูกสร้างถวายเป็นพระอารามนั้นๆ เสียจนสิ้น ศิลาก่อเขา ศิลาปูพื้นทั้งปวงก็ให้ลากขนไปประทับประดาในพระอารามหลวงทั้งหมด เป็นการฉลองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยังเหลืออยู่แต่พระที่นั่งใหญ่สามองค์กับพระที่นั่งเย็น อ่างแก้วและโรงมหาสากบั้งชุมประตูล้อมแห่ง ทางคำรัสประกาศอยู่ว่าจะรื้อไปถวายในพระอารามบ้างจะสร้างเป็นพระอารามบ้างแล้วก็สงบไป การก็ยังอยู่จนสิ้นแผ่นดินนี้ ครั้นล่วงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแล้ว ถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้ ทรงพระราชดำริว่า ถ้าจะให้รื้อพระที่นั่งใหญ่สามองค์กับทั้งโรงมหาสากไปสร้างในพระอารามใดๆ หรือจะสร้างเป็นพระอารามใหม่ตามพระราชดำริพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นเล่า ก็ทรงรังเกียจอยู่ด้วยเหตุประการ คือจะเป็นที่เสื่อมเสียสาบสูญพระเกียรติยศแห่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยผู้เป็นเจ้าของเดิมได้ทรงสร้างไว้ เพราะพระราชมนเทียรสถานที่ใหญ่ปรากฏมีกำหนดว่าจะทรงสร้างในแผ่นดินนี้ จะไม่มีในพระราชวังนี้เลย อย่างหนึ่งทรงระแวงว่าพระราชดำริพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าจะให้รื้อไปถวายหรือสร้างเป็นพระอารามกึ่งนั้น เลือกรายรอยเทพยดาที่เป็นมเหศวรศักดิ์ภาพ ที่สถิตอยู่ในพระที่นั่งนั้นจะไม่เห็นชอบด้วยกรรม จึงบันดลให้การรื้อๆ มาจนหาได้รื้อไปไม่ดังนั้น เพราะฉะนั้น ครั้นจะให้รื้อใหม่บั่นทอนลงจะมีเหตุต่างๆ ไป ควรจะปฏิสังขรณ์ขึ้นไว้ในที่เดิมจึงจะชอบ ถึงกระนั้นก็ไม่ควรจะทำและประกอบเป็นพระราชมนเทียรสถาน เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ออกพระโองสวดีในพระราชดำริว่า จะถวายในพระพุทธศาสนาเป็นพระราชอุทิศ เป็นการฉลองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น เพราะฉะนั้น จึงโปรดสถาปนาการแก้ไขและ ปฏิสังขรณ์ให้ดีกว่าเก่าแล้วขนานนามว่า “พระพุทธมหายานเทียร” แล้วทรงสถาปนาการสร้างพระพุทธรัตนสถานหลังหนึ่ง

เพิ่มเข้าในทิศตะวันออกพระราชมณเฑียรของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
 ๕ ๕ แล้วให้ก่อกำแพงแก้วกั้นเป็นส่วนหนึ่ง ๕ ๕ ตั้งแท่นทรงพระราชอุทยานสวนขวามา
 จนมุขทิศพายัพยกเป็นพุทธเจดีย์สถานอารามภายในพระราชวัง เป็นที่ประดิษฐาน
 ๕ ๕ ตั้งพระสถูปทองสุวรรณ สถูปทองบรรจุพระบรมพุทธรูป สารีริกธาตุ และพระพุทธรูป
 ปฐมกรแก้วผลึก และพระพุทธรูปฉลองพระองค์พระเจ้าอยู่หัวทุกพระองค์
 และพระพุทธรูปปฏิมารูปพิเศษต่างๆ ไว้เป็นที่นมัสการในพระราชวัง ตั้งวัดพระศรี
 ๕ ๕ รตนศาสดาราม ขนานนามว่าพระพุทธรนิเวศนอกแห่งหนึ่ง ๕ ๕ ตั้งใน

๕ ๕ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จออกผนวช
 เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ โปรดให้สร้างพระที่นั่งทรงผนวช กับสังฆเสนาสนะขึ้นใน
 บริเวณสวนดอกไม้ต่างประเทศข้างด้านเหนือ ต่อกำแพงแก้วพระพุทธรนิเวศน์ และ
 ให้ผูกพัทธสีมาพระวิหารพระพุทธรรัตนสถานเป็นพระอุโบสถที่ทรงทำสังฆกรรม ที่
 บริเวณสวนดอกไม้ต่างประเทศข้างด้านตะวันออกก็สร้างทิมดาบ ข้าราชการอยู่ประจำ
 ของ และแก้ไขเป็นศาลาลานหน้าพระภูมิ เมื่อเสร็จการทรงผนวชแล้ววัดพระพุทธร
 ๕ ๕ รัตนสถานเป็นที่ข้างในทำพิธีพุทธบูชาต่อมา

๕ ๕ ครั้นล่วงมาหลายปี พระพุทธมหามณเฑียรชำรุดมาก เพราะเมื่อสร้างในรัชกาล
 ที่ ๒ ทำเครื่องไม้เป็นโครงครั้นนานมาไม้ผุ เสาคอกทรุดโทรมลง จนพื้นวิสัยที่จะ
 ๕ ๕ ซ่อมแซมได้แต่จะรื้อของเดิม แล้วสร้างของใหม่ขึ้นแทนทั้งหมดจึงจะมั่นคง ทรง
 พระราชดำริเห็นว่าประโยชน์ที่จะได้รับไม่คุ้มกับทุนที่จะต้องลง จึงโปรดเสีย
 ๕ ๕ พระพุทธมณเฑียรและพระที่นั่งทรงธรรม คงรักษาไว้แต่พระที่นั่งมหาราชปราสาท ซึ่ง
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๔ ทรงสร้างเพื่อเฉลิมพระเกียรติยศ
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ส่วนพระที่นั่งทรงผนวชกับสังฆเสนาสนะ
 ๕ ๕ นั้น เมื่อทรงสร้างวัดเบญจมบพิตรโปรดให้รื้อไปปลูกในวัดนั้น แล้วทรงอุทิศเป็น
 ๕ ๕ เสนาสนะของเจ้าอาวาส แต่พระพุทธรรัตนสถานนั้นยังคงอยู่จนปัจจุบัน ๕ ๕

ใน “สวนขวา” อันเหลือจากที่ทรงสร้างพระพุทธรูปนันทน พนที่ทางคานใต้และ
 ตะวันออกเฉียงใต้ของพระพุทธรูปนันทนที่ยังว่างอยู่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชมณฑปใหม่ขึ้น พระราช-
 ทานนามว่า “พระอภิเนาวนิเวศน์” เป็นพระราชมณฑปใหญ่ซึ่งมีพระที่นั่ง และ
 หอต่างๆ รวมถึง ๑๐ องค์ ตามแผนผังประมาณอภิเนาวนิเวศน์ ซึ่งแสดงไว้ท้ายเล่ม
 และจากหลักฐานเอกสารต่าง ๆ ที่บรรยายมานี้ อย่างน้อยก็จะช่วยให้ท่านได้มี
 จินตนาการถึงสวนขวาพระราชอุทยานอันวิจิตรตระการตา เชิดชูศิลปและวัฒนธรรม
 ของชาติทั้งภายในและภายนอกประเทศ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า
 นภลัย จนกว่าในรัชสมัยของพระองค์ คือพระยาทวัง ได้แต่งโคลงคันทน์เฉลิม
 พระเกียรติแสดงภาพของสวนขวา ไว้อย่างไพเราะ^{๑๔}

“สวนขวา” ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภลัย เปลี่ยนแปลงไปตาม
 กาลเวลาอย่างไร ท่านผู้ใฝ่ใจศึกษาทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นนักประวัติศาสตร์ กวี จิตรกร
 หรือสถาปนิก รวมทั้งพสกนิกรชาวไทยที่ประทับใจ “สวนขวา” ซึ่งพระองค์ทรง
 โปรดให้สร้างเพื่อจะได้ปรากฏพระเกียรติยศสืบไปแผ่นดิน และเพื่อจะคุศติปัญญา
 ข้าราชการซึ่งเป็นช่างไม่ทำการไว้มอนัน ร่องรอยสิ่งก่อสร้างอันวิจิตรพิสดาร
 เหล่านี้จะมีอยู่กี่แห่งที่ใดบ้าง ท่านอาจติดตามไปดูได้บ้างในบริเวณพระอุโบสถวัด
 พระเชตุพนตามทิมกล่าวไว้ “ประวัติกวพระเชตุพนวิมลมังคลาราม”^{๑๕} กล่าวว่า

ในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เริ่มปฏิสังขรณ์
 วัดพระเชตุพน เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๗๕

มีเรื่องเกี่ยวกับ “สวนขวา” ในคราวปฏิสังขรณ์เขตบริเวณพระอุโบสถ ดังนี้

๑๔. ดู โคลงคันทน์เฉลิมพระเกียรติ ของพระยาทวัง ตั้งแต่บทที่ ๘-๒๔

๑๕. ขรรพการ, กระทรวง แดงการณคณะสงฆ์เล่ม ๑๗ ภาค ๑, ๒๔๑๒, หน้า ๑๘๐

“ในบริเวณนอกพระระเบียงนั้น โปรดฯ ให้รื้อชนกอนศิลาใหญ่และอิฐซึ่ง
ก่อเป็นภูเขาไว้ในสวนขวาในพระบรมมหาราชวัง แต่ครั้งรัชกาลที่ ๒ นั้น มาก่อ
เป็นภูเขาเป็นเครื่องประดับในบริเวณทั่วไป”

ข้อความข้างต้นนี้ ตรงกับพระราชดำริซึ่งทรงสร้างพระพุทธรณีเวศน์ ใน
ประกาศเฉลิมพระอภิเนาวนิเวศน์ ซึ่งรัชกาลที่ ๔ ทรงสร้าง

บริเวณสวนขวา ในปัจจุบันเป็นที่รู้จักกันในนามว่าสวนคิวาลัย เป็นสถานที่ซึ่ง
ในรัชกาลปัจจุบันโปรดฯ ให้มีงานพระราชอุทยานสราญรื่นเนื่องในงานเฉลิมพระชนม-
พรรษาเป็นประจำปี สิ่งก่อสร้างตลอดจนสวนขวาในรัชกาลที่ ๒ นั้นปัจจุบันหาอยู่
ไม่ได้เสียแล้ว เพราะเปลี่ยนแปลงมาตามลำดับถึงรัชกาลที่ ๔ เมื่อได้โปรดฯ ให้สร้าง
พระที่นั่งชนใหม่ในสวนขวา จึงได้ถมสระในสวนขวา และทรงหอบพระที่นั่งอยู่กลาง
สระก็โปรดฯ ให้สร้างพระพุทธรณ์สถานขึ้นคงอยู่ในปัจจุบันนี้ พระราชมนเทียรนั้น
ก็คงมารอลงทั้งหมดในรัชกาลที่ ๕ เพราะเป็นเครื่องไม้เก่าแก่ชำรุดผุพังไปตามกาล
เวลาไม่สามารถจะรักษาไว้ได้ โรงละครนั้นก็คงจะรื้อไปในรัชกาลที่ ๕ ด้วยเช่นเดียวกัน

ส่วนสระ หรือที่เรียกว่า อ่างแก้วในบริเวณสวนขวาเดิมที่โปรดฯ ให้ขุด
ไว้ตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในรัชกาลที่ ๑ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๒
ได้โปรดฯ ให้ขยายสระให้กว้างออกไปอีก และในสมัยรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชนิพนธ์ลักษณะของสระดังนี้

“มีอ่างแก้วสองข้างยาวเสมอพระพุทธรณ์สถาน กว้างเสมอมุขทิศเหนือ
ทิศใต้ของพระราชมนเทียร อ่างแก้วนั้นก่ออิฐสูงประมาณ ๓ ศอกเศษ ข้างหนึ่ง
เป็นสระกรวยตื้นๆ ถังรานให้หุ้มตื้นๆ ก่อเขาน้ำ เป็นเกาะเล็กเกาะน้อยข่งน้ำ
เสมอเชิงเขา”

อ่างแก้วที่กล่าวในปัจจุบันก็มีฝีมืออยู่แล้ว ยังไม่พบหลักฐานว่าใคร่อะไรเมื่อใด

สวนขวาของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น สูญสิ้นไปนานแล้ว และบริเวณที่เคยเป็นสวนขวากว้างโรยมาตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๗ สละราชสมบัติและพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๘ ยังทรงพระเยาว์ทั้งมิได้เสด็จประทับอยู่ในพระราชอาณาจักร เพิ่งจะได้มีการบูรณะให้เป็นพระราชอุทยานทั้งดงามอีกครั้งหนึ่งในรัชกาลปัจจุบันนี้ ในพระราชอุทยานนี้ยังมีแต่ต้นไม้เก่าแก่อายุกว่าร้อยปีเหลืออยู่บ้าง แต่จะเป็นต้นไม้ในสวนขวาสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย หรือมิใช่ไม่มีผู้ยืนยัน

๔. เก่งโรงละคอนหรือโรงมหาสภา

ในปัจจุบัน ถ้าท่านได้ฟังเล่ากันว่า เก่งโรงละคอนหรือโรงมหาสภาในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงสร้างแล้ว ท่านโปรดทราบด้วยว่าเก่งโรงละคอนที่กล่าวนี้ หมายถึงเก่งโรงละคอนที่ทรงโปรดให้สร้างขึ้นในสวนขวานั้นเอง ตั้งอยู่ทางพระราชมนเทียรด้านใต้ (ดังได้บรรยายมาแล้วในเรื่องพระราชมนเทียรในสวนขวาและสวนขวา) พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์กล่าวว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดฯ ให้พระยามนตรีสุริยวงศ์ พระยาศรีสุริยวงศ์^{๑๖} ทำเก่งโรงละคอนขึ้นเก่งหนึ่ง แบ่งหน้าทากนคนละครึ่ง ๑๕ วันก็แล้วเสร็จ และในจดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี ก็ทรงอธิบายถึงลักษณะเก่งโรงละคอนนี้ว่าเป็นโรงละคอนใหญ่ ทำเป็นเก่งจีน หลังจากเป็นสามหลังคาติดกัน พบหมายกำหนดยกเสาพระที่นั่งว่า

ณ วันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๕ ค่ำ เพลาย่างแล้ว ๑ โมง ๓ บาท หมายง่ายกันเต็มที่ไม่ลงบ่าว บิโร เดือนไร เห็นจะเป็นปีเถาะ เอกศก จุลศักราช

๑๖ สมเด็จพระเจ้าบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต บุนนาค)

๑๑๘๑^{๑๖} เพราะในหมายนคฺยประหนึ่งว่า เก่งโรงละคอนนั้นได้ทำแล้วสำเร็จ

เก่งโรงละคอน เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ นั้น ก็คงจะใช้เป็นที่เล่นละคอน บรรเลงมโหรีปี่พาทย์ ดังที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้พรรณนาไว้อย่างสนุกสนานว่า เมื่อถึงฤดูนาฤดูแล้งก็ให้ไช้^{๑๗}เข้าเต็มเบียมสระ และโปรดให้มีการฉลองสมโภชพระที่นั่งในกลางระหว่างการยังไม่ได้สำเร็จ ให้นิมนต์สมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระวันรัต และพระราชาคณะอื่น ๆ สวดพระปริตพุทธมนต์ ณ พระที่นั่งเก่งใหญ่ รุ่งขึ้นเช้าจึงโปรดให้แยกย้ายไปเลี้ยงตามเก่งตามแพทุกแห่ง มีละคอนข้างในสองโรงเล่นประชันกัน

ต่อมาเมื่อทำเก่งที่ประทับในราชอุทยานชนแล้ว เก่งประทับนั้นเป็นเก่งแพใหญ่ นาลกกว่าทุกแห่ง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จออกประพาสลงเรือพระที่นั่งสำบน้อยในเวลาพลบค่ำ ติดตามด้วยเจ้าจอมเจ้านายวังหน้า และข้าราชการ ทอดพระเนตรเก่งและแพ และโปรดให้เจ้าจอมพวยเรือแข่งกันบ้าง เป็นที่สำราญพระราชหฤทัย พระองค์เสด็จอยู่บนพระที่นั่งทรงทอดพระเนตรละคอนบ้าง มโหรีบ้าง สักวาคอกสร้อยบ้าง เสียงร้องและเสียงขับไพเราะเป็นที่เพลิดเพลินบันเทิงพระราชหฤทัยยิ่งเ็นอง ๆ ฉะนั้นจะเป็นได้ว่าเก่งโรงละคอนที่ทรงโปรดให้สร้างขึ้นภายในบริเวณสวนขวา เป็นที่รัชกาลที่ ๒ ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะทำนุบำรุงการละคอนและดนตรีนั่นเอง

เก่งโรงละคอน หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า โรงมหาสภา เหตุใดจึงเรียกเช่นนั้น ท่านทราบประวัติการสร้าง ลักษณะ และวัตถุประสงค์ของเก่งโรงละคอนแล้ว ดังอธิบายข้างต้น เก่งโรงละคอนนี้ ในประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๕ เรียกโรงมหาสภา เข้าใจว่านอกจากจะเป็นสถานที่เล่นละคอนแล้ว คงจะใช้เป็นสถานที่ประชุมเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ ด้วย

ต่อมาเมื่อรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บูรณะพระราชมณเฑียรในรัชกาลที่ ๒ แล้วสถาปนาขึ้นเป็น “พระพุทธรณเฑียร” นั้น พระที่นั่งกังโรงละคอนในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งอยู่ทางด้านใต้ของพระราชมณเฑียรเดิม สถาปนาเป็นธรรมสภาศาลา โปรดให้เรียกว่า “พระที่นั่งทรงธรรม” เป็นที่แสดงธรรมแก่ข้าราชการฝ่ายใน และก่เลนละคอนบ้าง นาน ๆ ครั้ง และใช้เป็นที่พักสำหรับเจ้าลูกเธอฝ่ายในศึกษาภาษาอังกฤษด้วย

ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นว่า พระที่นั่งในบริเวณพื้นที่ที่สร้างพระราชมณเฑียรในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งสถาปนาเป็นพระพุทธรณเฑียร พระที่นั่ง ๑๐ องค์ในหมู่พระอภิเนาวนิเวศน์ และ “พระที่นั่งทรงธรรม” ขำรุคทรุดโทรม เพราะส่วนใหญ่เป็นพระที่นั่งเสาไม้ โดยไม้เสาขาตบ้าง เป็นโครงบ้าง ยากที่จะรักษา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รื้อเสีย ฉะนั้นกังโรงละคอนหรือโรงมหาสภาในรัชกาลที่ ๒ ก็รื้อเสียในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้นเอง ความเป็นมาของกังโรงละคอนหรือโรงมหาสภาในพระราชอุทยานสวณขวา เท่าที่ค้นพบในเอกสารก็มีเพียงเท่านี้

๕. พระที่นั่งมหาราชปราสาท

พระที่นั่งมหาราชปราสาทองค์นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ด้วยทรงพระราชดำริในประกาศเฉลิมพระอภิเนาวนิเวศน์ว่า เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชศรัทธาโปรดให้รื้อตึกจีน ตึกอย่างยุโรปทั้งปวงไปปลูกสร้างถวายในพระอารามนั้น ๆ เสียจนสิ้น ศิลาก่อเขา ศิลาปูพื้นทั้งปวงก็ให้ลากขนไปประทับประดาในพระอารามหลวงทั้งหมด เป็นการฉลองพระเดชพระคุณใน

๖๖
พระที่นั่งมหาราชปราสาท

หนังสือพิมพ์พระเกียรติ ร.๕ นคร

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ครั้นถึงรัชสมัยของพระองค์ (รัชกาลที่ ๔) ถ้าจะให้หรือพระที่นั่งใหญ่ ๆ สามองค์กับทั้งโรงมหาสภาไปสร้างในพระอารามใด ๆ หรือจะสร้างเป็นพระอารามใหม่ ตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงรังเกียจ คือจะเป็นที่เสื่อมเสียสาบสูญพระเกียรติยศแห่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยซึ่งได้ทรงสร้างไว้ เพราะพระราชมณเฑียรสถานที่ใหญ่ ๆ ปรากฏมีกำหนดว่าทรงสร้างในแผ่นดินนั้น จะไม่มีในพระบรมมหาราชวังเลย จึงโปรดให้บูรณะปฏิสังขรณ์แล้วทรงอุทิศถวายเป็นพุทธบูชาพระราชทานนามว่า “พระพุทธรมณเฑียร” และทางคานะวันตกของพระพุทธรมณเฑียรต่อกับที่ทรงบาตร โปรดให้สร้างปราสาทน้อยขึ้นองค์หนึ่ง เป็นเครื่องเฉลิมพระเกียรติ รัชกาลที่ ๒ พระราชทานนามว่า “พระที่นั่งมหิศรปราสาท”

พระที่นั่งองค์นี้ เป็นพระที่นั่งองค์เล็ก สร้างขึ้นที่แนวกำแพงถนนเขตระหว่างสวนคิวาลัย กับเขตพระราชฐานชั้นใน ตรงกับพระอุโบสถพระพุทธรัตนสถานคานะวันตก เป็นพระที่นั่งชั้นเดียว องค์พระที่นั่งก่ออิฐถือปูน หลังคาเป็นปราสาทยอกพุ่มข้าวบิณฑ์ มุขตะวันออกและมุขตะวันตกเป็นมุขชั้น หลังคามุขเป็นหลังคาลด ๓ ชั้น ที่มุมไม้สิบสองของยอดปราสาท ทำเป็นรูปครุฑรับไขรา แทนกันทวยทั้ง ๔ มุม ทางหงส์ทำเป็นนาคสามหัวแบบนาคเบือน หน้าบันตอนเหนือหน้าค่างช่องลมของเพดานเป็นไม้ จำหลักลายเป็นรูปครุฑจับนาคอันเป็นสัญลักษณ์ประจำพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๒ เบื้องล่าง ครุฑจับนาคเป็นรูปข้างยี่น แทนอยู่ในพลับพลาตรีมุขอันเป็นสัญลักษณ์ของชาติไทยก่อนใช้ธงไตรรงค์ ล้อมรอบด้วยลายกระหนกก้านขดทางโต ลายตอนล่างสองข้างหน้าค่างช่องลมมีลายรูปปั้นเป็นรูปเทวดาเชิญเครื่องสูง (ฉัตร) ล้อมด้วยลายกระหนกก้านขด

ผ้าแพดานปักทองลายฉลุเป็นตารางราย ผืนภายในเป็นผืนเรียบ เขียนลาย
 ตอนบนในระหว่างแนวข้อเป็นลายเฟือง ๕ กวบนและเชิงผืนล่างเขียนลายกรวย
 เชิงเป็นลายดอกไม้ก้านแย่ง ลายรดน้ำเป็นรูปเทวดาหัตถ์ทรงธนูศร หน้าบาน
 พระทวารเขียนลายรดน้ำ เป็นรูปเทวดาหัตถ์ถือพระขรรค์ หลังบานปักทองลายฉลุ
 บนพนักเป็นลายดอกไม้วาง ตรงพระบัญชรกลางมุขด้านตะวันออกบันปุนเป็นผ้า
 ทิพย์ห้อยลงมาจรดพื้นเกย ซึ่งอยู่ในเขตพระราชฐานชั้นใน

ภายในพระที่นั่งองค์นี้ มีความยาวจากมุขเหนือสุดมุขใต้ ๑๑.๐๐ เมตร
 ยาวจากมุขตะวันออกสุดมุขตะวันตก ๔.๖๕ เมตร มุขแต่ละมุขกว้าง ๒.๖๕ เมตร
 ยกพื้นสูงจากพื้นดิน ๔.๐๐ เมตร มีถมฉนวนลงจากด้านตะวันตกเพียงด้านเดียว

พระที่นั่งมหาราชปราสาท เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปต่าง ๆ และคัมภีร์
 พระไตรปิฎกในรัชกาลที่ ๒ นับว่าเมื่อสร้างเสร็จ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ
 ให้เชิญเชิญพระบรมอัฐิพระบรมชนกนาถมาประดิษฐานด้วย แต่ต่อมาจะเป็นใน
 รัชกาลใดยังไม่พบหลักฐาน ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เชิญเชิญไปประดิษ-
 ฐานไว้ ณ หอพระธาตุมณเฑียร ร่วมกับพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 พระองค์องค์เดิม ที่พระที่นั่งมหาราชปราสาทในปัจจุบัน จึงเป็นที่ประดิษฐานแต่
 พระพุทธรูปสำคัญ ๆ ของพระมหากษัตริย์

๖. โรงละครดนตรีสน

โรงละครดนตรีสนนั้น คณะแห่งกับแกว่งโรงละคร หรือโรงมหาสภา ใน
 บริเวณสวนขวาในรัชกาลที่ ๒ หากแต่เป็นโรงละครนอกอีกโรงหนึ่งซึ่งสร้างขึ้นใน
 รัชสมัย พระบาท สมเด็จพระ พุทธเลิศ หลาน ภาลัย เช่น กัน โรงละคร ดนริ-
 มสนนั้นอยู่นอกกำแพงแก้วพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทด้านตะวันตก เมื่อเข้าทาง
 ด้านประตูพรหมศรสวัสดิ์ หรือประตูศรีสุนทรท่านจะเห็นตึสน ๒ ตัน ยืนตึสนอยู่

ระหว่าง ศาลาอัฐวิจารณ์ ซึ่งยังคงมีลักษณะเป็นเก๋งอยู่ แต่ชำรุดทรุดโทรมมากแล้ว และอีกด้านหนึ่งคือ ศาลาราชการุณย์ ทรงที่สร้างเป็นศาลาราชการุณย์^๗ เอง ในรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดให้สร้างเป็นโรงละคอนชน เรียกกันว่า “โรงละคอนต้นสน”

โรงละคอนต้นสนในรัชกาลที่ ๒ มีลักษณะอย่างไรนั้นยังหาหลักฐานไม่พบ คงพบแต่ว่า โรงละคอนต้นสนแห่งนี้มีความสำคัญอย่างยิ่งด้วยกล่าวกันว่าเป็นสถานที่ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้ฝึกซ้อมละคอนในเรื่องอิเหนา ถ้ากล่าว^๘จะเป็นจริงเพียงใด ขอท่านโปรดลองวินิจฉัยดูตามหลักฐาน มีดังนี้

ในประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๕ มีกล่าวว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ทรงโปรดให้สร้างหอธรรมสังเวชนนอกกำแพงพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาททางด้านตะวันตก (ระหว่างประตูพรหมศรีสวัสดิ์จนถึงประตูศรีสุนทร) เดิมมีโรงสำหรับครุผู้ชายหัดละคอนหลวง สร้างไว้แต่ในรัชกาลที่ ๒ โปรดให้รื้อโรงละคอนเสีย สร้างหอที่ไว้พระศพเจ้านายฝ่ายในหอหนึ่งขนานนามว่า หอธรรมสังเวช และหอสำหรับทำพิธี คือกวนข้าวทิพย์ ต่อมาอีกหอหนึ่งซึ่งต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ขนานนามว่า หอนิเทศพิทยา หอธรรมสังเวชเดิมนั้นได้รื้อเสียแล้วและสร้างอาคารขึ้นใหม่แทนเรียกว่าศาลาราชการุณย์

มีกล่าวถึงโรงละคอนต้นสนไว้ในเพลงยาวเก่า ท้ายบทละคอนเรื่องไกรทอง พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ ว่า

ทั้งโรงต้นสนคนแออัด

เมื่อช่างเผือกมาใหม่ได้ออกงาน

ตัวละคอนเล็กเล็กเต็กหมก

มีแต่คนมาสามีกัก

ซ้อมหัดแก้ไขในราชฐาน

ทั้งเครื่องอาสน์อาสน์รัก

สมเกียรติยศสมศักดิ์

จงรักรองบาทบาทมลาย

เมื่อรัชกาลที่ ๒ ปรากฏว่าละคอนหลวงรัชกาลที่ ๑ ร้อยหรือหมกตัวลง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงโปรดให้หัดละคอนรุ่นเด็กขึ้นอีกสำหรับ หนึ่ง เข้าใจว่าได้ออกโรงเล่นครั้งแรกเมื่อสมโภชพระยาเศวตภูษรช้างเผือกเอก เมืองโพธิ์สัตว์ซึ่งเข้ามาสู่พระบารมีเมื่อ บัวอก พ.ศ. ๒๓๕๕ นั้นเอง

ละคอนหลวงกรุงรัชกาลที่ ๑ เล่นตามแบบอย่างละคอนกรุงเก่า ละคอน กรุงเก่า ละคอนผู้หญิงก็มีแต่ของหลวง เล่ากันว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระ- พุทธเลิศหล้านภาลัยยังทรงดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้า กรมหลวงอิศรสุนทร เสด็จ ประทับอยู่ที่พระราชวังเดิม โปรดให้หัดละคอนเด็ก ๆ ผู้หญิง แล้วทรงเอาบท เรื่องอุณรุทกรุงเก่ามาทรงตัดตอนให้เล่น ถูกพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จุฬาโลกทรงวิจารณ์ถึงเล็ก ฉะนั้นละคอนที่ฝึกหัดกันขึ้นข้างนอกจึงมีแต่ละคอนผู้ชาย ในสมัยรัชกาลที่ ๑ มีละคอนมากโรงแต่ปรากฏชื่อต่อมา ๒ โรง คือ ละคอนของ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์โรงหนึ่ง เล่นเป็นละคอนใน เมื่อสิ้นพระชนม์แล้วตก มาเป็นของเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี อีกโรงหนึ่งคือละคอนนายบุญยัง เล่น เป็นละคอนนอก ส่วนตัวละคอนกรุงรัชกาลที่ ๑ ที่เปนครุ ละคอนต่อมามชอเสียง หลายคน อาทิเช่น^{๑๘}

๑. เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี เป็นแต่เจ้าของละคอนที่ทรงได้รับมรดก ของพระเชษฐา แต่ทรงชำนาญกระบวนละคอนถึงอาจจะคิดแบบแผนวิธีเพื่อนำ ไป แบบอย่างละคอนในที่ร่ำกันมาทุกวันนี้ ต้นตำราเป็นของเจ้าฟ้ากรมหลวง พิตักษ์มนตรี จึงนับถือกันว่าเป็นครุละคอน ออกพระนามบูชาเวลาไหว้ครู ละคอนใน

๑๘. ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา. ตำนานเรื่องอิเหนา พระนคร, โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๖. หน้า ๘๔ (ฉบับพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราช- ทานเพลิงศพ นายใหญ่ จารุติลก)

๒. นายทองอยู่เป็นท้าวโอเหนาละคอนเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ต่อมาได้เป็นที่ปรึกษาและเป็นผู้นำแบบอย่างวิธีราชของเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีไปหัดละคอนหลวงในรัชกาลที่ ๒ จนถึงรัชกาลที่ ๓

๓. นายรุ่ง เป็นตัวนางเอกละคอนของเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ต่อมาได้เป็นครูนาง อย่างเดียวกับนายทองอยู่เป็นครูยืนเครื่อง เป็นครูคู่กันมาแต่ในรัชกาลที่ ๒ จนถึงรัชกาลที่ ๓

ละคอนหลวงในรัชกาลที่ ๒ ปรากฏว่าเล่นละคอนในแต่เรื่องโอเหนากับเรื่องรามเกียรติ์ บางทีจะเล่นเรื่องอุณรุทบ้าง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชนิพนธ์บทละคอนเรื่องโอเหนากับเรื่องรามเกียรติ์ขึ้นใหม่สำหรับเล่นละคอนหลวง ไม่ใช้บทครั้งรัชกาลที่ ๑ ในการที่ทรงพระราชนิพนธ์บทละคอนเมื่อรัชกาลที่ ๒ นั้นเล่ากันว่าทรงเลือกสรรเจ้านายและข้าราชการที่เป็นกวีชำนาญกลอนไว้สำหรับทรงปรึกษา ที่ทราบแน่ ๓ คน คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระองค์หนึ่งเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีพระองค์หนึ่ง นายภู ทรงตั้งเป็นขุนสุนทรโวหาร (คือสุนทรภู่) คนหนึ่ง บางทีจะเป็นกรมหมื่นสุนทรเวช และพระยาไชยวิชิต (เผือก) เวลานั้นเป็นจมนไวยวรรณอีก ๒ ท่าน วิธีที่ทรงพระราชนิพนธ์นั้นเล่ากันว่า เรื่องตรงไหนที่จะไม่ทรงพระราชนิพนธ์เองก็พระราชทานให้กวีที่ปรึกษาเหล่านั้นรับคัดตอนไปแต่ง ตอนไหนทรงพระราชนิพนธ์แล้วก็ หรือกวีที่ได้รับไปแต่งแล้วนำบทถวายก็ดี เอามาอ่านหน้าพระที่นั่งในที่ประชุมกวีเหล่านั้นเพื่อช่วยกันแก้ไขข้อหนึ่ง

บทละครตอนที่ทรงพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ ทำนองจะเป็นเพราะทรง
พระราชดำริเห็นว่า บทอิเหนารัชกาลที่ ๑ เป็นแต่แต่งซ่อมแซมบทกรงเก่า
เข้ากันไม่สนิท เล่นละครก็ไม่เหมาะ จึงทรงพระราชหฤทัยจะทรงพระราชนิพนธ์
เสียใหม่หมดทั้งเรื่องเหมือนอย่างเช่นรัชกาลที่ ๑ ได้ทรงพระราชนิพนธ์เรื่อง
รามเกียรติ์และอนุรุธโดยพระราชประสงค์จะให้ใช้เป็นต้นฉบับสำหรับพระนครสืบ
ไป (ตัวอย่างเช่นบทราชสารท้าวสุรนัยมีถึงอิเหนาทรงแต่งแต่เพียงตัดบทให้สั้น
เข้าคงรักษาของเดิมไว้ทั้งหมด)

บทอิเหนาพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑

ในลักษณะสารพระบิดา

ให้เร่งยกพลสกลไกร

ถึงไม่เลี้ยงกับบุษบา

แต่เขาแจ้งอยู่สนทงธรณี

อนึ่งท้าวดาหาฤทธิไกร

อันสุริยวงศ์เราเหล่าเทวา

ถ้าแม่นเสียกรงดาหา

อันเกิดเหตุทงนักเพราะใคร

ที่ไหนจะเกิดสงคราม

ซึ่งเกิดเหตุเภทภัยกรงน

กรงหนึ่งก็เสียวาจา

กรงนี้จะคิดประการใด

แม้ว่ามียกไปช่วย

อย่าดูทงเปลวอัคคี

ว่ากรงดาหาเป็นศึกใหญ่

ไปช่วยชิงชัยให้ทันที

ว่าชาวชาวปลกษณทงศกคศร

ว่านางนี้เป็นน้องของตัวมา

มิใช่อาญาไรให้เร่งว่า

ไม่เคยเสียพาราแก่ผู้ใด

ตัวละอายหน้าดาหาไม่

ถ้าไปอยู่เลี้ยงกับบุตร

ใครจะหยามหยาบได้ก็ใช้ที่

เพราะตัวทำความดีเป็นพันไป

อายชาวดาหากรงใหญ่

จะให้เสียศกคกตามที

ถึงเราอดม้วยอย่าดูผี

ชาติกันแต่นั้นไป

บทโอ้เหเนาพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒

ในลักษณะนั้นว่าปัจจามิตร
จงเร่งรีบรพลสกลไกร
ถึงไม่เลี้ยงบุษบาเห็นว่าชั่ว
อันองค์ท้าวดาหาริบัติ
มาตรแม่นเสียเมืองดาหา
ซึ่งเกิดศึกสาเหตุเภทภัย
ครึ่งหนึ่งก็ให้เสียวจา
ครึ่งหนึ่งก็คิดจูงหนัก
แม่นมียกพลไกรไปช่วย
อย่าดูทงเปลวอัคคี

มาตังติดดาหากรุงใหญ่
ไปช่วยชิงชัยให้ทันที
แต่เขารู้ยั่วว่าตนเป็นพี่
นั้นมิใช่อาญาว่าไร
จะพลอยอายชายหน้าดาหาไม่
ก็เพราะใครทำความไว้งามพัศตร์
อายชาวดาหาอาณาจักร
จะฆ่าให้เสียศักดิ์ตามที
ถึงเราม้วยก็อย่ามาคู่ผี
แต่वनินาถกนจนบรรลย์

เล่ากันว่าบทละคอนที่ทรงพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ เมื่อแต่งแล้วยังส่ง
พระราชทานเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีไปลองซ้อมกระบวนรำอีกชั้นหนึ่ง กล่าว
กันว่าเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีได้เอาพระฉายบานใหญ่มาตัง แล้วทรงรำทำบท
ทอดพระเนตรในพระฉายบานใหญ่ปรึกษากับนายทองอยู่ นายรุ่ง ช่วยกันแก้ไข
กระบวนรำไปจนเห็นงามจึงเอาเป็นยุติการขัดข้อง บางทีถึงกราบบังคมทูลขอให้ทรง
แก้บทกม เมื่อเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงคิดกระบวนรำเป็นยุติอย่างใด ก็
ทรงซ่อมให้นายทองอยู่ นายรุ่ง ไปหัดละคอนหลวงที่โรงละคอนริมต้นสน (หน้า
ประตูพรหมศรีสวัสดิ์ตรงที่สร้างหอธรรมสังเวชเมื่อรัชกาลที่ ๔) แล้วนำละคอนไป
ซ้อมถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทอดพระเนตร เพื่อทรงติเตียน
แก้ไขกระบวนรำอีกชั้นหนึ่งจึงจะยุติลงเป็นแบบแผน

ว่าโดยทางตำนานการเล่นละคอน รัชกาลที่ ๒ นับเป็นหัวต่อของตำนาน
ละคอน ด้วยแต่ก่อนนั้นมักจะบวณเล่นละคอนจะเป็นวิธีรำกั บทละคอนก็ เล่น
ตามแบบอย่างกรุงเก่า บทละคอนพระราชนิพนธ์ที่แต่งใหม่ในรัชกาลที่ ๑ ก็ทรง
พระราชนิพนธ์เพื่อจะให้ใหม่ขึ้นเป็นแบบฉบับสำหรับพระนครเป็นข้อสำคัญ บททรง
พระราชนิพนธ์อย่างไรครูละคอนก็ต้องฝึกซ้อมผสมละคอนไปตามบทนั้น ด้วยเหตุนี้
ละคอนเล่นบทพระราชนิพนธ์ครั้งรัชกาลที่ ๑ เช่น เรื่องอุณรุท จึงถูกชักชวน
รำคาญ เพราะบทมิได้แต่งปรุงไปกับวิธีเล่นละคอนด้วยกัน ในรัชกาลที่ ๒ ทรง
พระราชนิพนธ์สำหรับเล่นละคอนเป็นข้อสำคัญ เอาแต่ที่เหมาะสมแก่กระบวนเล่น
ละคอนเป็นประมาณ เมื่อแต่งบทแล้วก็จะได้ซ้อมซ้อมกระบวนรำให้เข้ากับบท
จนเห็นเข้ากันเรียบร้อยงดงามแล้ว จึงเอาเป็นใช้ได้ เพราะฉะนั้นกระบวนละคอน
ครั้งรัชกาลที่ ๒ ทั้งบทและวิธีรำจึงวิเศษกว่าครั้งไหน ๆ ที่เคยปรากฏมาแต่ก่อน
จึงได้นับถือเป็นแบบอย่างของละคอนรำที่เล่นสืบมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ ควรนับว่า
แบบละคอนรำของกรุงรัตนโกสินทร์ได้เกิดขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๒ เป็นเดิมมา

ในรัชกาลที่ ๒ แบบและบทละคอนซึ่งทรงขึ้นใหม่ครั้งนั้นเป็นแต่เล่นละคอน
หลวง ผู้หนึ่งใครกล้าเอาอย่างของหลวงไปเล่นไม่ เจ้านายต่างกรมเป็นต้นว่า
กรมพระราชวังบวร ก็ปรากฏว่าทรงหัดแต่งผู้หนึ่ง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า-
เจ้าอยู่หัวก็โปรดหัดโขนตามประเพณีเดิม ฉะนั้นตัวละคอนครั้งรัชกาลที่ ๒ ที่ได้
ปรากฏเป็นครูละคอนต่อมาจึงมีแต่ผู้หนึ่งเป็นพื้น

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่โปรดการเล่น
ละคอน พอเสวยราชย์ก็โปรดให้เลิกละคอนหลวงเสีย แต่การเลิกละคอนหลวง
ครั้งนั้น กลับเป็นเหตุให้เล่นละคอนกันขึ้นแพร่หลายกว่าแต่ก่อน เพราะผู้นิยม
แบบอย่างละคอนหลวงครั้งรัชกาลที่ ๒ มีมาก แต่ก่อนไม่กล้าเอาอย่างไปเล่นด้วย

เกรงว่าจะเป็นการแข่งของหลวง ครั้นละคอนหลวงเลิกแล้ว ผู้มีบรรดาศักดิ์สูงก็พากันหัดละคอนตามแบบหลวง ครั้นรัชกาลที่ ๒ ขึ้นหลายแห่ง ทว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดละคอนแต่ไม่ทรงห้ามปรามผู้คนที่เล่นละคอน เพราะเหตุใดจึงไม่ทรงห้าม พิจารณาเหตุตามประกาศกระแสรับสั่งรัชกาลที่ ๔ เมื่อพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ผู้อื่นมีละคอนผู้หญิงได้นั้น จะเห็นว่า เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่โปรดการเล่นละคอนเป็นส่วนพระองค์ จึงทรงเลิกละคอนหลวงเสีย เมื่อทรงทราบว่าใครหัดละคอนขึ้นก็ทรงติเตียนเป็นธรรมดา แต่มิได้มีพระราชประสงค์จะให้เลิกละคอนเสียทีเดียว เพราะละคอนเป็นการเล่นสำหรับบ้านเมืองมาแต่โบราณ ข้อที่ไม่โปรดเฉพาะแต่การที่ผู้มีบรรดาศักดิ์หัดละคอน แต่ข้างฝ่ายผู้หัดละคอนก็มีข้ออ้างอย่างหนึ่งว่า แบบและบทละคอนซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงไว้เป็นของประณีตบรรจงไม่มีเสมอเหมือนมาแต่ก่อน ถ้าทอดทิ้งเสียไม่มีผู้ใดฝึกหัดให้ละคอนเล่นรักษาไว้ แบบแผนละคอนหลวงก็จะสูญไป ฉะนั้นจะเห็นว่าละคอนที่หัดขึ้นในรัชกาลที่ ๓ ล้วนแต่หัดตามแบบละคอนหลวงรัชกาลที่ ๒ ทั้งนั้น เวลานั้นครูทองอยู่กับครูรุ่งซึ่งเป็นครูละคอนหลวงรัชกาลที่ ๒ ยังมีชีวิตอยู่ ครูทองสองจึงได้เป็นผู้ฝึกหัดทุกโรง บรรดาละคอนที่หัดขึ้นครั้งนั้น เล่นทั้งละคอนในและละคอนนอกซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ไว้เมื่อรัชกาลที่ ๒ แต่เรื่องอิเหนาเป็นเรื่องที่นิยมกันยิ่งกว่าเรื่องอื่น

ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรารถนาจะให้หัดละคอนหลวงรัชกาลที่ ๒ ขึ้นอีก จึงโปรดให้ “ประกาศว่าด้วยละคอนผู้หญิง” เมื่อวันอังคาร เดือน ๙ แรม ๗ ค่ำ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๙๘ ใจความในประกาศนั้น พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ใคร ๆ มีละคอนผู้หญิงได้

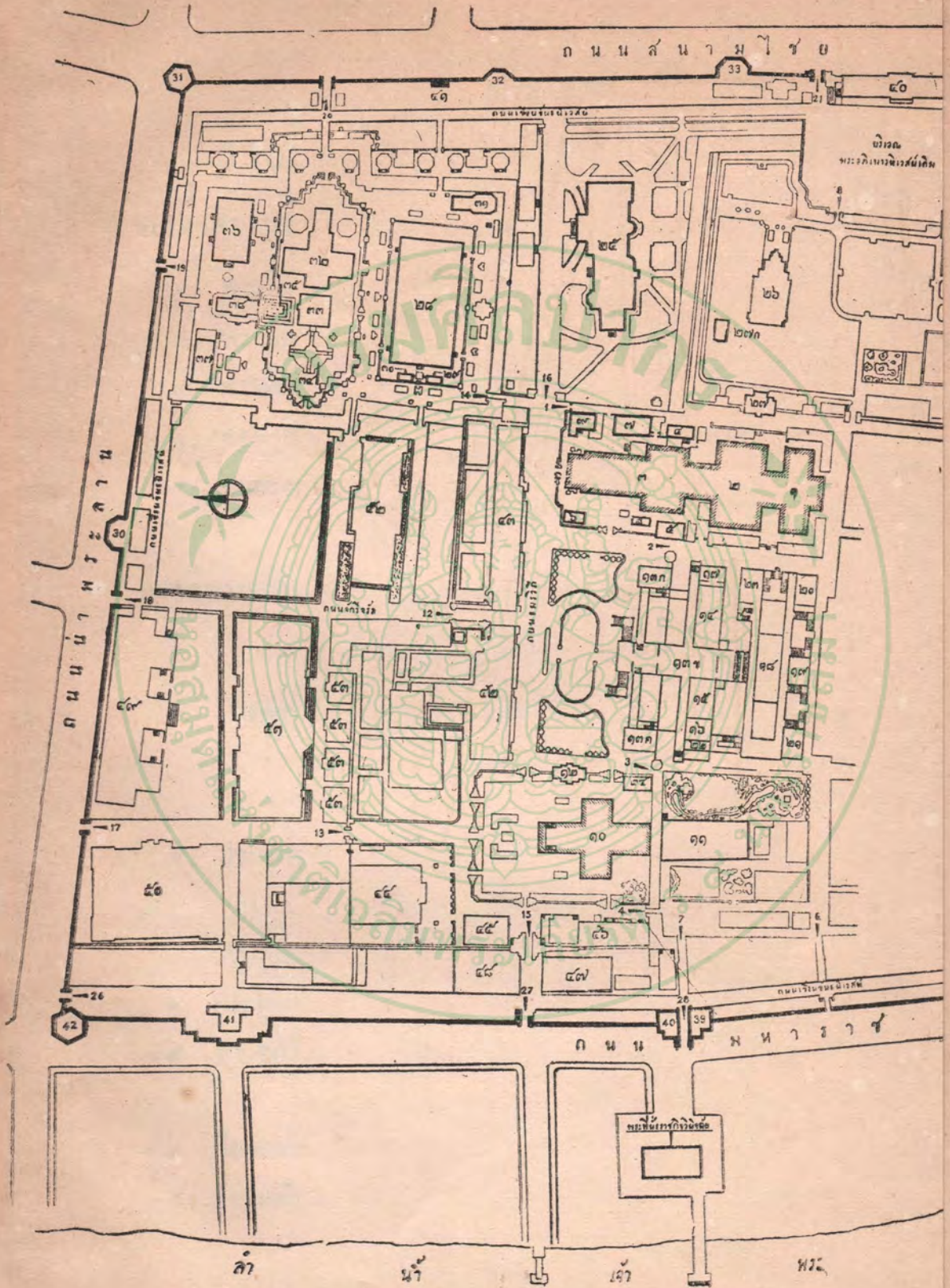
ไม่ห้ามปรามดังแต่ก่อน ครั้นนี้มีผลต่อการเล่นละคอนต่อมาเป็นอันมาก เป็นเหตุให้เปลี่ยนแปลงการเล่นละคอนซึ่งเป็นของผู้ชายเล่นมาแต่ก่อนกลายเป็นผู้หญิงเล่นแทบทั่วเมือง

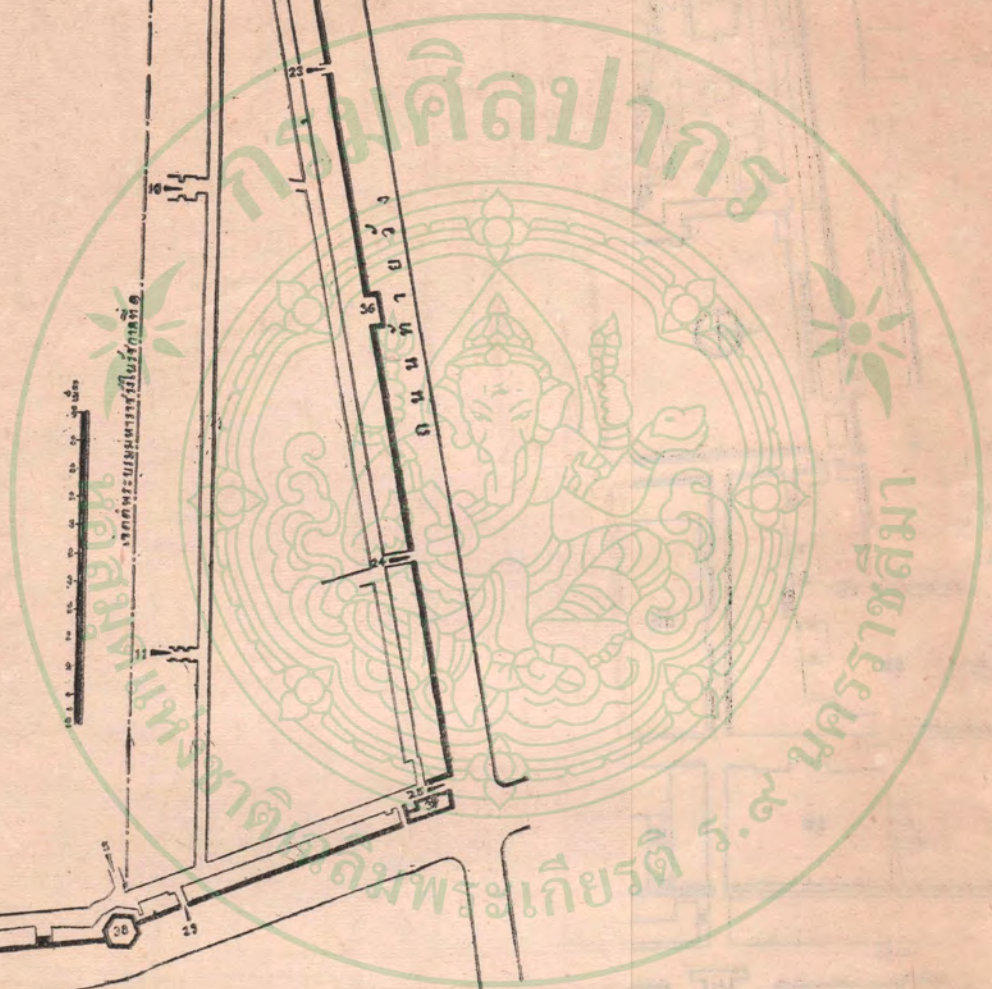
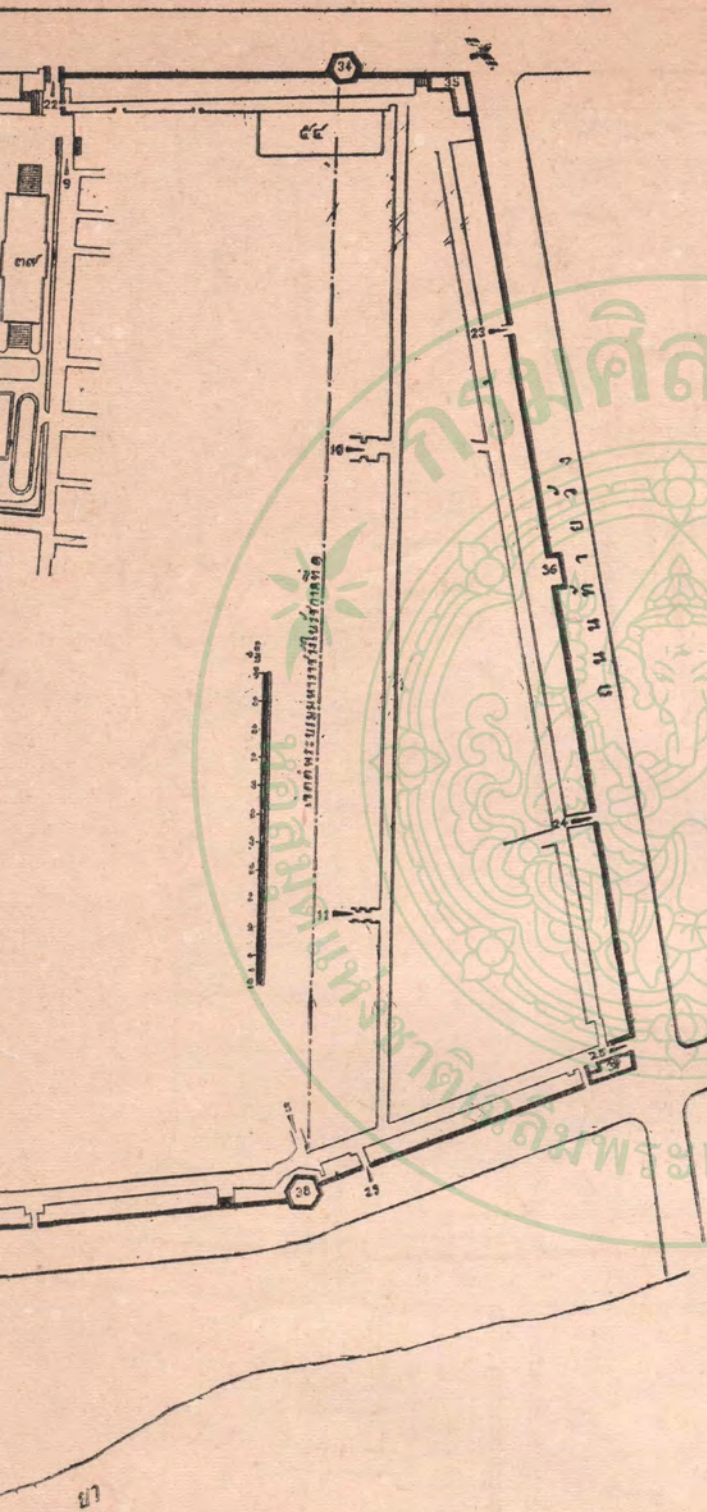
ตามที่ได้นำหลักฐานมากล่าวยืดยาวเช่นนั้น ก็พอที่จะแสดงให้เห็นว่า ณ โรงละคอนต้นสนของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยซึ่งครั้งนั้นเพียงแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้ใช้เป็นสถานที่ฝึกซ้อมละคอนหลวง ณ ที่โรงละครต้นสนซึ่งปัจจุบันท่านไม่เห็นร่องรอยอยู่แล้วนอกจากต้นสน ๒ ต้นที่ยืนต้นอยู่ให้ท่านได้รำลึกถึงอดีตในรัชสมัยของพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระองค์ผู้ทรงพระปรีชาญาณและมีความอุตสาหะในการปรับปรุงศิลปทางละคอนเพื่อนำให้ประณีตกลมกลืนกันเป็นอย่างดี ในทางทั้งบทและความงดงามทั้งที่ทำในเชิงรำ ถึงกับโปรดให้สร้างโรงสำหรับฝึกซ้อมละคอนขึ้นที่ริมต้นสนดังกล่าวโดยเฉพาะแบบและบทละคอนซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงไว้จึงเป็นศิลปที่ประณีตงดงามยิ่งกว่าแต่ก่อนที่เคยมีมา บรรดาศิลปินรุ่นต่อมาจึงพากันนิยมนับถือและรับเอาเป็นแบบฉบับอันดีของนาฏศิลป์ไทยสืบมาจนตราប់เท่าทุกวันนี้.

อาณาบริเวณพระบรมมหาราชวัง

แผนที่พระบรมมหาราชวัง

คำอธิบายแผนที่พระบรมมหาราชวัง

ภาคหนึ่งสถานที่ในพระบรมมหาราชวังซึ่งรัชกาลที่ ๒ ทรงเกี่ยวข้องกับ

๑. พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน
๒. พระที่นั่งไพศาลทักษิณ
๓. พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยมโหฬาร
๔. หอพระสุรลัยพิมาน
๕. หอพระธำมณีเทียร

คำอธิบายแผนผังประตูและป้อมริมกำแพงพระบรมมหาราชวัง ที่กล่าวถึงในเอกสาร

๒. ประตูสนามราชกิจ — ทางเข้าพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พระที่นั่งไพศาลทักษิณ หอพระธำมณีเทียร และลานต้นจันในสมัยรัชกาลที่ ๒
๔. ประตูพรหมศรีสวัสดิ์ — ทางเข้าโรงละครในรัชกาลที่ ๒ (ศาลาราชการุณย์ และศาลาอรรถวิจารย์ปัจจุบัน)
๘. ประตูแดงราชกิจ
๙. ประตูราชสำราญ
๑๕. ประตูศรีสุนทร — ทางเข้าโรงละครนอกต้นสนในรัชกาลที่ ๒ (ศาลาราชการุณย์และศาลาอรรถวิจารย์ปัจจุบัน)
๓๔. ป้อมอนันตคีรี
๓๕. ป้อมมณีปราการ

- ๓๗. ป้อมภูผาสู่ทศน์
- ๓๘. ป้อมสัตบรรพต (ส่วนใหญ่รื้อแล้ว)
- ๔๒. ป้อมอินทวังสรรค (รื้อแล้ว)

ภาคสอง สถานที่ในพระบรมมหาราชวังที่ทรงสร้างในรัชกาลที่ ๒

- ๘. พระที่นั่งสนามจันทร์
- ๒๖. พระพุทธรัตนสถาน
- ๒๗. พระที่นั่งมหิศรปราสาท (รัชกาลที่ ๔ ทรงสร้างเฉลิมพระเกียรติ รัชกาลที่ ๒)
- ๓๙. พระที่นั่งศิวิไลย์ปัจจุบัน — ในสมัยรัชกาลที่ ๒ เป็นบริเวณที่ทรงสร้างสวนขวา
- ๔๖. ศาลาราชการุณย์ — สมัยรัชกาลที่ ๒ สร้างเป็นแก่ง ที่เชื่อกันว่าเป็นสถานที่ฝึกหัดละคอน (รัชกาลที่ ๔ โปรดให้รื้อเสีย สร้างหอธรรมสังเวช และปัจจุบันนี้เปลี่ยนเป็นศาลาราชการุณย์)
- ๕๔. พระตำหนักสวนกุหลาบ — ในสมัยรัชกาลที่ ๒ เป็นบริเวณที่ทรงโปรดฯ ให้ทำสวนกุหลาบ (อันเป็นบริเวณที่กำเนิดของโรงเรียน พระตำหนักสวนกุหลาบในสมัยรัชกาลที่ ๕)

พิมพ์ที่โรงพิมพ์คุรุสภาพระปฐมราชูปถัมภ์ กรุงเทพฯ ผู้พิมพ์และจัดโฆษณา

๒๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๒

หอสมุดแห่งชาติสาขานครราชสีมา

